

کبوترخانه در ایران

سعید هادی زاده کاخکی

بسم الله الرحمن الرحيم

از ایران چه می‌دانم؟ / ۷۱

کبوترخانه در ایران

www.tabarestan.info

تبرستان

www.tabarestan.info

کبوترخانه در ایران

تبرستان

www.tabarestan.info

سعید هادی‌زاده کاخکی

دفتر پژوهش‌های فرهنگی

دفتر پژوهش‌های فرهنگی

دفتر مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، نیش کوچه یگانه، شماره ۲۱۵
کد پستی: ۱۵۸۴۷۳۶۹۱۳
تلفن: ۸۸۲۱۳۶۴ ، ۸۸۳۰۲۴۸۲ ، ۸۸۸۱۱۵۶۱ ، ۸۸۳۱۵۲۳۷
دورنگار: ۸۸۳۰۲۴۸۵
پست الکترونیکی: crb@iranculturestudies.com
تلفن واحد بازاریابی: ۸۸۳۱۵۲۴۰ فروش الکترونیکی: www.iranculturestudies.com

- تلفن‌های پخش مرکزی: ۸۸۸۴۹۴۶۶۱-۲ ، ۸۸۸۴۹۴۶۴۷-۲۱۷۷۶۴۷-۰۹۱۲
- مراکز اصلی پخش و فروش:
- فروشگاه مرکزی: تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، نیش کوچه یگانه
تلفن: ۸۸۸۴۹۴۶۱
- تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، نیش خیابان شهید وحید نظری،
شماره ۳۸؛ تلفن: ۶۶۴۱۷۵۳۲؛ دورنگار: ۶۶۹۵۰۱۴۶
- سراج گفتگو، خانه هنرمندان ایران: تهران، خیابان ایرانشهر شمالی، باغ هنر؛ تلفن: ۸۸۳۱۳۲۶۹
دورنگار: ۸۸۳۱۳۰۸۹

* کبوترخانه در ایران - از ایران چه می‌دانم؟ / ۷۱

- * مؤلف: سعید هادی‌زاده کاخکی
- * طراح جلد: ایراندخت، قاضی‌نژاد، اجرا: شهره‌خوری
- * عکس‌های جلد: بهمن جلالی
- * نمونه‌خوان: نرگس مرآت
- * حروفنگار و صفحه‌آرا: لیلا سعادت
- * لیتوگرافی: هُماگرافیک * چاپ: نیل * شمارگان: ۵۱۰۰ نسخه * چاپ اول، ۱۳۸۵
- همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی دفتر پژوهش‌های فرهنگی ممنوع است.

ISBN: 964-379-089-4

شابک: ۹۶۴-۳۷۹-۰۸۹-۴

هادی‌زاده کاخکی، سعید، ۱۳۵۳ -

کبوترخانه در ایران / سعید هادی‌زاده کاخکی. - تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵.

۱۰۴ ص. : مصور. - (از ایران چه می‌دانم؟؛ ۷۱)

ISBN: 964-379-089-4

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

۱. کبوترخان - ایران. الف. عنوان.

۷۲۸/۹۲۷۰۹۵۵

ک ۲ / ۵۲ NA ۸۳۷۰

۲۲۳۶۴ - ۸۵ م

کتابخانه ملی ایران

یادداشت

با توجه به تحولات نوین فرهنگی در جامعه امروز، نیاز همه ایرانیان، به ویژه جوانان تیزبین و پرسشگر، به بررسی‌های جدید علمی و پربار درباره تاریخ پرفرازونشیب ایران زمین و دیانت و فرهنگ و تمدن آن بیش از گذشته نمودار شده است. از این رو، دفتر پژوهش‌های فرهنگی با شناخت این امر و در جهت گسترش دیدگاه‌های همه‌جانبه و عمیق فرهنگی، تلاش مستمری را آغاز کرده و بر آن است تا با انتشار مجموعه از ایران چه می‌دانم؟ آگاهی‌های مهم، دقیق و سودمندی را در حوزه‌های گوناگون ایران پژوهی در دسترس جوانان علاقه‌مند کشورمان و همه دوستداران ایران قرار دهد.

امید است که این دفتر بتواند با ارایه این نوع پژوهش‌ها، ضمن ایجاد پیوندی ناگسستنی میان فرهنگ امروز و دیروز و دوری از هرگونه ذهنیت و جانبداری‌های یک‌سویه و غیرعلمی، زمینه تبادل نظر و اندیشه را میان همه دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان این عرصه فراهم سازد و در شکوفایی حرکت‌های نوین فرهنگی و اندیشه‌پرور و ایجاد آینده‌ای بهتر برای این سرزمین، نقشی شایسته و مفید ایفا کند.

تبرستان
www.tabarestan.info

فهرست مطالب

۹	پیش‌سخن
۱۱	فصل یکم. کبوتر و شناخت آن
۱۱	۱. رده‌بندی علمی کبوتر
۱۲	۲. واژه‌شناسی کبوتر
۱۳	۳. تعریف و مشخصات کبوتر
۱۴	۴. تاریخچه
۱۷	۵. انواع کبوتر
۱۷	۶. کبوتر در فرهنگ ایرانی
۱۹	۷. ویژگی‌ها (خصایص) و مزیت‌های کبوتر
۲۰	۸. پرورش کبوتر
۲۷	فصل دوم. شناخت کبوترخانه‌های ایران
۲۷	۱. تاریخچه برج‌های کبوتر
۲۸	۲. پیشینه کبوترخانه‌های ایران
۲۹	۳. کبوترخانه در متن‌های فارسی
۳۹	۴. گزارشی درباره کبوترخانه‌ها
۴۴	۵. تعداد برج‌های کبوتر
۴۶	۶. علل ویرانی کبوترخانه‌ها
۵۰	۷. زمینه‌های احیای کبوترخانه‌ها
۵۹	فصل سوم. کبوترخانه از نگاه گردشگران
۵۹	۱. ابن بطوطه
۶۰	۲. شاردن

۶۲	۳. انگلبرت کمپفر
۶۳	۴. لیدی مری شیل
۶۳	۵. کنت دوگوینو
۶۴	۶. ارنست هولتسر
۶۴	۷. دکتر ویلز
۶۶	۸. مادام دیولافوآ
۶۷	۹. لرد کرزن
۶۸	۱۰. ابراهم و. ویلیامز جکسن
۶۹	۱۱. فردریک ریچاردز
۷۱	۱۲. الیزابت بیزلی
۸۱	فصل چهارم. کالبد و معماری کیوترخانه‌ها
۸۱	۱. شکل و ساختمان
۸۳	۲. گونه‌شناسی
۹۳	سخن پایانی
۹۵	پی‌نوشت
۹۷	مآخذ

پیش‌سخن

تبرستان
www.tabarestan.info

محیط پیرامون بشر پر است از ناشناخته‌ها. از هنگامی که آدمی از کنج خلوت بیرون آمد و به شناخت طبیعت و ابداع ابزارهایی برای توسعه و تقویت شرایط زیستی خود دست زد، دیرزمانی می‌گذرد. انسان به مدد تعقل و تدبیر به کسب تجربه‌هایی در بستر زندگی‌اش - طبیعت - نایل آمد، در طبیعت دخل و تصرف کرد و به گونه‌ای نیروهای طبیعت را به خدمت گرفت؛ نیروهایی که خواسته‌های او را تأمین یا تسهیلاتی برای زندگی او فراهم می‌کردند.

کبوتر از موجوداتی است که از دیرباز با بشر بوده است. شناخت این پرنده نجیب و زیبا به پی بردن از مزیت‌های آن منجر شد. انس و ارتباط با کبوتر سبب شد تا انسان به قابلیت‌های کبوتر پی برد و به پرورش و نگهداری آن همت گمارد.

کبوترخانه‌ها مکان‌هایی برای استقرار کبوتران است که به منظور استحصال کود آنها برای استفاده در کشاورزی، احداث شده‌اند. آگاهی درباره تاریخچه بناهای باشکوه کبوترخانه‌ها، که ذهن خلاق معماران و شاید کشاورزان این مرز و بوم آنها را بردشت‌ها مثل نگینی نشانده‌اند، اندک است، جست‌وجو در متن‌ها نام و نشان آنها را در دوردست‌های تاریخ رهنمون

می‌سازد. بررسی‌های آماری حاکی از آن است که کبوترخانه‌ها در توسعه اقتصادی و زندگی اجتماعی آدمیان نقشی ویژه داشته‌اند.

اما به حرکت درآمدن چرخ‌های عظیم ماشین و صنعت، سبب شد تا بسیاری از پدیده‌های سنتی به حاشیه رانده شوند. در این میان کبوترخانه‌ها هم رقبای نوظهور یافتند؛ لیکن به دلیل اصالت و اتصال آنها با زمینه‌های فکری و فطری بشر و منتسب بودن آنها به طبیعت می‌توان به احیای آنها اندیشید.

به جهت شناخت هرچه بیشتر کبوترخانه‌ها و ارائه تصویری کامل‌تر از نحوه شکل‌گیری و کارکرد این بناهای زیبا که ریشه در معماری بومی دارند، مراجعه به یادداشت‌ها و سفرنامه‌های سیاحان در زمان‌های مختلف ضروری است. مستندات مورد نظر در قالب‌ها و نگرش‌های گوناگون است و گویای جنبه‌هایی از ابعاد وجودی کبوترخانه‌ها.

این کتاب چکیده‌ای است از پژوهشی مفصل و نسبتاً جامع. پس از مراجعه به سفرنامه‌ها، مقالات، و کتاب‌هایی که در آنها به کبوترخانه‌ها اشاره شده است و تهیه برگه‌های موضوعی، به مطالعات موردی و میدانی پرداخته شد.

در این کتاب سعی بر آن است که در چهار فصل به شناخت مختصر درباره کبوتر از نظر علمی، و جایگاه آن در فرهنگ ایرانی (فصل یکم)، بررسی کبوترخانه‌ها (فصل دوم)، دیدگاه گردشگران خارجی از کبوترخانه‌های ایران (فصل سوم) و در نهایت کالبد و معماری کبوترخانه‌ها (فصل چهارم) پرداخته شود.

فصل یکم

کبوتر و شناخت آن

www.tabarestan.info

کبوتر عنوان گونه‌ای از پرندگان است که نمونه‌های اهلی آن را دویست نوع ذکر کرده‌اند و همواره ندیم و همراه بشر بوده است. این پرنده دیرگاهی است که با انسان مأنوس است، آرام و دوست داشتنی و واجد خصلت‌های مطلوب. در گستره وسیعی از جوامع بشری، در دشت‌ها و روستاها، در شهرها و محله‌ها در کنار انسان زیسته و این تعامل، نشانه‌ها و انعکاس روشنی در زندگی انسان داشته است.

۱. رده‌بندی علمی کبوتر کبوتر پرنده‌ای است از خانواده Columbiforms که به دو صورت وحشی و اهلی یافت می‌شود و دارای نژادها و رنگ‌های گوناگون است که معروف‌ترین آنها کبوتر خانگی و صحرایی است. نام علمی کبوتر خانگی^۱ در زبان انگلیسی Dove و Pigeon و در زبان فرانسوی Pigeon و Colombe و نام علمی کبوتر صحرایی^۲ در زبان انگلیسی Wild Pigeon و در زبان فرانسوی Biset یا Pigeon Sauvage است.

1. Columba Domestica

2. Columba Livia

کیبوتر از نظر رده‌بندی علمی:

راسته (order)	→	Charadi Formes
زیر راسته (sub-order)	→	Columbida
جنس (genus)	→	Columba
گونه (species)	→	Livia Domestica

یادآور می‌شود که جمع‌آوری اطلاعات درباره‌ی گونه‌های کیبوتر، با توجه به فراوانی و رنگ‌ها و شکل آنها، کار چندان آسانی نیست، برای این‌که آمیزش گونه‌های مختلف با هم بسیار رایج بوده و آمیزش‌ها باعث پدید آمدن گونه‌های جدید شده است. برخی معتقدند که انواع کیبوتر از هزارگونه بیشتر است (مقدس، ۱۳۸۲، ص ۹-۱۰).

۲. واژه‌شناسی کیبوتر واژه کیبوتر یک واژه اصیل فارسی است که از دو واژه کبود (آبی) و تر تشکیل شده است. در زبان هندی باستان به آن Kapota و در زبان پهلوی به آن Kapotar می‌گفته‌اند.

در زبان فارسی محاوره‌ای متداول به کیبوتر، کفتر می‌گویند که مبدل کیبوتر است و نام‌های محلی آن در کردستان و کرمانشاه، کوتر، کموتر و در بعضی نقاط جنوب کپتر و کبتر است. در لغت‌نامه دهخدا، نام‌های زیر به این پرند نسبت داده شده است: کفتر، کبتر، حمام، حمامه، نامه‌بر، کوتر، عغد، فاخته، سعدانه، صلصله و بالاخره ورقاء. در زبان عربی به این پرند حمام و در زبان ترکی گورچین می‌گویند. کیبوتر (به فتح اول و نیز به کسر اول و فتح چهارم) «کبود» (آبی سیر با ته رنگ بنفش)، کفتر، کبوک، ارمنی، Kapoit (کبود) کردی، Kotir و Kavok و Kewulk در افغانستانی، Kavntar و Keutar بلوچی، Kapot و Kontar وخی، Kibit سربکلی، Kabaud پرندۀ ای است از دستۀ کیبوتران دارای بال‌های

دراز و پاهای کوچک و منقار ضعیف و آن نژادهای متعدد دارد (ناظم‌الاطباء، ۱۳۴۳، ص ۲۷۵۷). کبوتر (Kabutar) پرنده‌ای است معروف که چند قسم از آن اهلی می‌باشد و کفتر و کبتر را به تازی حمام گویند. کفتر (به فتح اول بر وزن دفتر) به معنی کبوتر است که آن را به تبدیل «کبتر» گویند و به حذف فاو یا «کوتر» نیز آمده است (مجمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۲۳).

۳. تعریف و مشخصات کبوتر کبوتر نام هریک از مرغان تیره کبوتران (Columbidae) است که در همه جا، جز در نواحی بسیار سرد، زندگی می‌کند. بدنی ستبر، گردن کوتاه، سر کوچک و پرهای انبوه دارد. بیش از ۲۹۰ نوع کبوتر تاکنون شناخته شده است. مرغان آرامی هستند که در دین و هنر نماد صلح و آرامش‌اند اما گاهی سخت به جنگ می‌پردازند. اصل همه کبوتران اهلی کبوتر وحشی معروف به کبوتر کوهی است که از نوع Columba است و در آسیا و اروپا و آفریقا زندگی می‌کند. انواع کبوترهای اهلی دوپست نوع ذکر شده‌اند که آنها را برای خوراک، مسابقه، پیغام دادن، نمایش و تفریح (کبوتربازی) پرورش می‌دهند. کبوترها بیشتر از میوه‌ها و دانه‌ها تغذیه می‌کنند، ولی ماسه یا موادی از این قبیل نیز می‌خورند که به شکستن غذا در سنگدان عضلانی و قوی آنها کمک می‌کند. هنگام آب خوردن، بر خلاف سایر پرندگان که پس از فرو بردن نوک در آب، سر را بالا می‌گیرند، کبوتر نوک خود را در آب می‌گذارد و مانند اسب آب می‌آشامد. کبوترهای نر و ماده رفتاری عاشقانه دارند و صدای «بق بقوی» ملایم آنها در هنگام جفت‌گیری معروف است. یک جفت کبوتر نر و ماده ممکن است سالی هشت تا یازده

نسل به وجود آورند، ولی به طور متوسط شش تا هفت نسل از خود باقی می‌گذارند. کبوتر ماده معمولاً دو تخم می‌گذارد و نر و ماده به نوبت روی آن می‌نشینند. جوجه‌ها پس از هفده روز از تخم بیرون می‌آیند، که برهنه، نابینا و زشت هستند ولی به سرعت رشد می‌کنند. جوجه‌ها را پدر و مادر، با ماده سفیدرنگی موسوم به شیر کبوتر که در گلوی آنها تشکیل می‌شود، غذا می‌دهند. انس‌پذیری کبوتر به گونه‌ای است که با آدمی خو می‌گیرد. چنان‌که در بیش‌تر کشورها مردم، مطابق سنت‌های خاص محلی با کبوترها روابط عاطفی برقرار می‌کنند و در اروپا بسیاری از مردم از دانه دادن به کبوترها در پارک و میدان‌های شهر لذت می‌برند. احتمالاً مشهورترین کبوتران جهان، کبوترهای ونیز ایتالیا هستند (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۲۴).

زندگی فعالانه کبوتر هشت سال است و بهترین سال‌های قدرتش بین سه تا پنج سالگی است، غالب کبوتران تا دوازده سال عمر می‌کنند (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۳۱).

۴. تاریخچه اکثر حیوانات اهلی وحشی بوده‌اند و بشر به مرور زمان و به منظورهای مختلف آنها را اهلی کرده است، ولی نوع وحشی کبوتر که کبوتر کوهی یا چاهی خوانده می‌شود خود به سوی انسان‌ها آمده و در گوشه و کنار مناطق مسکونی سکنی گزیده است. از سه هزار سال قبل از میلاد، پرورش کبوتر در میان مصری‌ها، رومی‌ها و یونانی‌ها رواج داشته و پس از آن نیز ایرانیان، اعراب و ترک‌ها از این پرنده برای رساندن نامه‌های محرمانه، مخصوصاً به هنگام وقوع جنگ‌ها، استفاده کرده‌اند. دریانوردان فنیقی و قبرسی، به هنگام سفر، کبوترها را با خود می‌بردند و پس از رسیدن به مقصد، آنها را با نامه‌هایی

به محل سکونت خود می‌فرستادند تا خانواده‌هایشان را از وضعیت و تاریخ بازگشت خود مطلع سازند. در کشورهای یادشده، پرورش متراکم کبوتر متداول بوده، بشر با ساختن برج‌هایی که امروزه کبوترخانه نامیده می‌شود و حفره‌های زیادی دارد، کود این پرند را جمع‌آوری می‌کرده است؛ این رسم هنوز در ایران متداول است. قدیمی‌ترین نوشته‌ای که از کبوتر نام می‌برد و اطلاعاتی از آن به ما می‌دهد تورات است. در یکی از اسفار آن در شرح طوفان نوح و برآمدن آب دریا، آمده است: «پس کبوتر را از نزد خود رها داد تا ببیند که آیا آب‌ها را از روی واژگون ساخت» (سفر تکوین، باب ۸، آیه ۸ به نقل از مقدس، ۱۳۸۲، ص ۱۳-۱۵).

در دین مبین اسلام، کبوتر نشانه دوستی، صلح و محبت بوده و دعا کرده حضرت نوح (ع) است. در روایات آمده است که امام صادق (ع) فرمود: «در خانه‌هایتان از کبوتر نگهداری کنید، زیرا که کبوترها قاتلان امام حسین (ع) را لعنت می‌کنند» و نقل است که در خانه امام باقر (ع) کبوترهای بسیار بوده است و آن حضرت به اباحمه که یکی از یاران وی بود و در اثر خشم کبوترهای «ابن انبته» را کشته بود، فرمود که در مقابل هر کبوتر باید یک دینار صدقه بدهد. امام صادق (ع) فرمود: «اصل کبوترهای حرم کعبه، باقیمانده کبوترهای حضرت اسماعیل (ع) است که آن حضرت با آن کبوترها مأنوس بود». باز فرمود: «کبوتر از پرندگان خانگی پیامبران است که آن را در خانه‌های خود نگه می‌داشتند و خانه‌ای نیست که در آن کبوتری باشد و به آن خانه ضرر و زبانی از جن برسد». و باز فرمود: «صدای بال کبوتر شیاطین را بیرون می‌کند»، و از برخی روایات چنین برمی‌آید که غذا دادن به کبوتر و تکه‌تکه کردن نان برای آنها مستحب است (مقدس، ۱۳۸۲، ص ۱۳-۱۵).

۱. مکان‌های مذهبی مأمن دیرین کبوترها، اصفهان: مسجد جامع عتیق

۵. انواع کیوتر برخی از کیوترانی که تاکنون در ایران شناخته شده عبارت‌اند از: ۱. کیوتر حرم: کیوتران مکّه معظمه یا بقاع متبرکه که کشتن آنها روا نیست؛ ۲. کیوتر شلواری یا پریا: کیوتری که گرداگرد پاهای او پر دارد؛ ۳. کیوتر نامه‌بر یا قاصد: کیوتر تیزپری که آن را برای نامه بردن تربیت کرده‌اند؛ ۴. کیوتر یاهو: قسمی از کیوتر کندپر که آواز یاهو سر می‌دهد؛ ۵. کیوتر طوقی (طوقدار) نوعی کیوتر که در گردن خود نقش طوق دارد؛ در کتاب کلیله و دمنه از آن به «حمامه‌المطوقه» یاد شده است؛ ۶. کیوتر صحرائی (چاهی): نوعی کیوتر وحشی که دارای پرهای خاکستری رنگ است و کیوتر چاهی یا کیوتر وحشی نیز نامیده می‌شود، به سبب آن که در چاه آب یا چاه‌های قنات زندگی می‌کند به این نام خوانده می‌شود؛ ۷. کیوتر سفید (سینه): نوعی کیوتر که به سینه خود باد می‌اندازد و آن را بزرگ و برآمده می‌کند و راست روی دو پای خود می‌ایستند.

کیوترهای دیگری از قبیل کاکلی، مرغی، حضرتی، غبغبی، چتری، یک‌رنگی یا تخته‌ای، هوایی، در رو، زرین، دم سفید، پاک، پلنگ، شاهزاده و... نیز از اقسام کیوتران هستند (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۲۵-۲۷).

۶. کیوتر در فرهنگ ایرانی کیوتر در فرهنگ ایرانیان جایگاه ویژه‌ای دارد و ویژگی‌ها و شخصیت آن منشأ پیدایش برخی اشعار، اصطلاحات و مثل‌ها شده است از آن میان:

کیوتر با کیوتر، باز با باز کند همجنس با همجنس پرواز
(نظامی)

با کیوتر باز کی شد هممنفس کی شود همراز، عنقا با مگس
(مولوی)

یا

کبوتر کند با کبوتر پرش

کند زاغ با زاغ دیگر چرش

(ادیب)

- کبوتر پرقیچی: کسی که به کمک او دیگران را جلب و جذب کنند.

- کبوتر جلو: نظیر کبوتر پرقیچی.

- کبوتر حرم: ایمن و مصون.

شکسته بال‌تر از من میان مرغان نیست

دل‌م خوش است که نامم کبوتر حرم است

(محتشم کاشانی)

- کبوتر دوبرجه یا دوبامه: به کنایه شخصی را گویند که به یک جای آرام و قرار نگیرد.

جایی نمی‌روم ز در و بام این حرم نی زین کبوتران دوبرج دوبامه‌ام

(سنجر کاشی)

- کبوتر صد دیناری یا هو نمی‌خواند: نظیر «ارزان خری، انبان خری» مانند

«هیچ گرانی بی حکمت نیست و هیچ ارزانی بی علت»، «فراخور بلغور

سماع باید کرد»، «هر چه پول دهی آش می‌خوری»، «بی‌مایه فطیر است»،

«به قدر دوغت می‌زنم پنبه»، «هر چه پولت، می‌زنند پنبه» و «به قدر

گماجت گون‌کنده‌ام».

- کبوتر کاظمین: در کاظمین می‌خورد و در دارالمعظم قضای حاجت می‌کند.

- کبوتر دم: (به فتح دال)، منظور بوسه گرفتن با صدای گرم و آتشین.

- کبوتر دم: (به ضم دال)، به اصطلاح خطاطان، قلمی است به طرز خاص

تراشیده، شبیه دم کبوتر، علاقه دستار و کمر بند که بر یک طرف راست

ایستاده باشد.

- کبوتر واراب: پایاب و جایی از رودخانه که پیاده توان گذشت.

- کبوتر باز: معروف و کنایه از محیل و مکار و رند پرکار هم می باشد.
- کی جواب نامه آید ز آن سراپا ناز من کرد ضبط نامه بر شوخ کبوتر باز من
(سعید اشرف)
- کبوتر بچه: چوزه کبوتر و یک نوع غذایی که از کله خشخاش نارسیده و گوشت چربی دار سرخ کرده سازند.
- حضرت مسیح می فرماید: مثل کبوتر ساده باشید و مثل مار زیرک (محمودیان و چیت ساز، ۱۳۷۹، ص ۲۷-۲۹).

۷. ویژگی ها (خصایص) و مزیت های کبوتر

کبوترها شامل گونه های فراوان و نژادهای مختلفی می باشند و در تمامی سرزمین ها و کشورها وجود دارند. برخی از آنان در سرزمین های گرم و برخی دیگر در سرزمین های سرد به سر می برند و کم تر شهر، روستا یا مزرعه ای است که در آن از کبوتر نشانی نباشد. کبوتر به سرعت رشد و زادوولد می کند. توانایی پرواز، در مسافتی بیش از ده ها کیلومتر را دارد و در هر شرایط جوی می تواند به لانه خود باز گردد. به علت فراوانی و تنوع نژادی کبوترها و رنگ و صفات آنها برای منظورهای متفاوت نگهداری می شوند. مریبان کبوتر قادر به شناخت تمامی گونه ها نیستند و مریبان محلی هر منطقه نیز فقط با گونه های محل خود آشنایی دارند. کبوتر بیش تر در محله های قدیمی شهر، میدان های بزرگ، امام زاده ها، برخی مساجد قدیمی و برخی کلیساها و پارک ها یافت می شود. مریبان کبوتر معمولاً در اتاقک های ساخته شده در پشت بام خانه ها، از آنها نگهداری می کنند. امروزه به سبب تراکم جمعیت و مشکلات گوناگون شهری، پرورش کبوتر در شهرهای بزرگ به تدریج از رونق افتاده و منحصر به مزارع، روستاها و شهرهای کوچک شده است. پرورش و نگهداری کبوتر در مقایسه با سایر پرندگان، ساده و کم خرج است. این پرنده کم تر بیمار می شود

و میزان مرگ و میر در میان آنها در مقایسه با سایر پرندگان، پایین است. تولیدمثل این پرنده بدون دخالت انسان صورت می‌گیرد. برخی محققان معتقدند که کبوترهای گوشتی را می‌توان به منظور دسترسی به گوشت ارزان قیمت و سریع‌الحصول پرورش داد.

کبوترها معمولاً به صورت نر و ماده زندگی می‌کنند، تخم می‌گذارند و به نگهداری جوجه‌ها و تغذیه آنها می‌پردازند و در واقع باعث زحمت و یا خرج اضافی برای پرورش دهندگان نمی‌شوند. تمیز کردن آنها نیز زحمت زیادی ندارد. کبوتر از جمله پرندگان تمیز است که علاقه زیادی به آب‌تنی دارد. علاقه کبوتر به استحمام به حدی است که در تمام فصل تابستان و پاییز و حتی زمستان، همین که هوا اندکی مساعد شود، بی‌درنگ به آب‌تنی می‌پردازد. مقدار مدفوع کبوترها در لانه اندک است برای این که کم‌تر در لانه می‌مانند و اغلب در آسمان و بر فراز بام‌ها پرواز می‌کنند. اگر پرورش دهندگان آنها را در قفس حبس کنند می‌توانند کود خوب، با مقدار نسبتاً بالایی ازت، به دست آورند (مقدس، ۱۳۸۲، ص ۱۹-۲۰).

۸. پرورش کبوتر

پرورش و نگهداری کبوتر ممکن است به دلایل و با اهداف زیر صورت گیرد:

مصرف گوشت جوجه کبوترها و استفاده از تخم کبوتر بسیاری از مردم و

کارشناسان معتقدند که گوشت جوجه کبوتر خوش مزه، خوش طعم و سهل‌الهضم است و می‌تواند در کنار سایر گوشت‌ها و شاید به دلیل مزایایش در رقابت با آنها، در تغذیه انسان به کار رود. اصطلاح جوجه کبوتر معمولاً به کبوتری اطلاق می‌شود که مدت ۲۵ الی سی روز از تولدش گذشته باشد. جوجه در این موقع بین ۳۶۰ تا ۶۸۰ گرم وزن دارد و برای تهیه خوراک مناسب است. باید در نظر داشت که در جوجه‌های تازه رسیده، به نحو

محسوس، بیش از کبوترهای بالغ پروتئین قابل جذب و حل وجود دارد و در این حال عضلات و اعصاب انعطاف پذیر در بدن آنان کم تر از کبوترهای بالغ است. ضمناً بدن جوجه، پروتوپلاسم مایع بیش تری دارد و از لحاظ میزان ویتامین B و فسفر از والدین خود غنی تر است. بدن جوجه کبوتر از بافت ظریف تری تشکیل شده، گوشت جوجه لذیذتر است، هم چنین تردی خاصی دارد و به سهولت در معده هضم می شود. از این رو پزشکان خوردن آن را به بیماران توصیه می کنند؛ مضافاً بر این که جوجه کبوتر سالم دارای جسم و وزن مناسبی است (مشیری، ۱۳۶۰، ص ۲۴).

برخی از خواص تغذیه ای - درمانی کبوتر نیز عبارت است از:

علاج امراض فلج و لقوه، رعشه و سستی، ورم شکم، جراحی سر، جوش و خارش، درد پهلوی و مفاصل، اما با رعایت تعادل، که رکن اصلی در داروسازی یونان به شمار می رود؛ چون طبیعت گرم و خشک دارد، بنابراین به حال سرد مزاج ها و بلغمی مزاج ها مفید است. خوردن گوشت آن، به ویژه گوشت تازه پر و بال در آورده آن، مقوی کلیه و مولد خون و منی است. گوشت کبوتر، بدن را فربه و اخلاط مضر را پاک و برای فلج و لقوه و رعشه و استسقای ورمی، که شکم طبله کرده باشد، بهترین خوردنی ها است.^(۱)

با رویکرد به مباحث تاریخی می توان به استفاده از گوشت کبوتر به منظور مقاومت در برابر محاصره های طولانی پی برد. ملا جلال الدین محمد منجم (متوفی ۱۰۲۹ ق) در تاریخ عباسی از ملک بهمن لارجانی یاد می کند که شاه عباس در سال ۱۰۰۵ ق او را منکوب کرد. به گفته این نویسنده، ملک بهمن را پنج هزار جفت کبوتر بود که در بیرون از قلعه او دانه خورده و آذوقه روز مبادای وی بودند:

«... و در این قلعه قریب به پنج هزار جفت کبوتر که دانه از بیرون می خوردند و بچه در قلعه به هم می رسانیدند و ملک بهمن دل به آنها جمع می داشت،

چه هر ماه چند هزار کبوتر بچه حاصل داشت و آذوقه بود» (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص ۱۰۱).

تأمین کود مزارع کود کبوتر از کودهای غنی ازته است که می‌توان از آن در کودپاشی مزارع سبزی، میوه و باغ‌های گل استفاده کرد. به طور متوسط هر کبوتر محبوس در قفس، سالیانه در حدود پنج کیلوگرم کود می‌دهد و چنانچه آزاد باشد، در حدود دو و نیم کیلوگرم. بیش‌تر کشاورزان و صاحبان باغ‌های کوچک میوه، مصرف‌کنندگان و مشتریان این کود هستند؛ اما چون میزان ازت کود خیلی بالاست، ابتدا آن را با مقداری خاک و فضولات دیگر مخلوط می‌کنند و سپس به مصرف می‌رسانند. هرچند امروزه به دلیل تولید زیاد و بهای کم کودهای صنعتی و شیمیایی، که آثار مخرب و آلاینده‌های پایدار زیست محیطی فراوان در پی دارند، خریداران کود طبیعی، کم شده است.

سرگرمی بسیاری از افراد علاقه‌مندند که به دلیل زیبایی کبوترها، اوقات فراغت خویش را صرف نگهداری و پرورش این پرندگان کنند و از زیبایی‌های این پرندگان بهره ببرند.

البته کبوتر بازی نمونه‌ای از واقعیت‌های ضد و نقیض جامعه ایرانی است. این بازی سنتی در مجموعه بازی‌ها و سرگرمی‌ها، در جایگاه بینابین است، بدین معنی که نه از دسته بازی‌های خاص بزرگسالان است که منع شده است و نه از دسته ورزش‌ها و پاره‌ای از سرگرمی‌ها که از کشورهای بیگانه وارد ایران شده و پرداختن به آنها منعی ندارد. در ایران، بازی با ورق منع شده است. هم‌چنین فقیهان ایرانی در باب حرام یا حلال بودن بازی شطرنج به بحث پرداخته‌اند، اما کبوتربازی در فضایی مبهم و بینابین قرار دارد که اعمال حلال را از حرام، سالم را از ناسالم و موازین اخلاقی را از واقعیت‌های عینی غیراخلاقی جدا می‌سازد (گوشه‌گیر، ۱۳۷۷، ص ۲۰).

مسابقه حس جهت‌یابی در کبوتر، بسیار قوی است و به کمک این

حس می‌تواند جهت و محل آشیانه خود را از فاصله‌ای دور تعیین نماید و به سوی آن پرواز کند؛ به خصوص کیبوترهای قاصد و نامه‌بر که نسبت به انواع دیگر اندام قوی‌تری دارند و اندوخته‌های بدنشان نیز نسبت به هم‌نوعان خود بیش‌تر است. در اروپا و آمریکا اکثر علاقه‌مندان به کیبوتر، این پرنده را برای مسابقه نگه‌داری می‌کنند و کسانی که داوطلب شرکت در مسابقه هستند برخی از کیبوتران جلد خود را در فاصله معینی از شهری که در آن مقیم هستند، می‌آورند و در ساعت و لحظه معین، آنها را به پرواز درمی‌آورند و کیبوتری که زودتر از سایر رقبا به مقصد برسد، برنده شناخته می‌شود. این مسابقه یکی از مسابقه‌های پرطرفدار در اروپاست، به گونه‌ای که برای بهتر برگزار کردن آن اتحادیه‌هایی نیز به وجود آورده‌اند. در مسابقه از هر دو جنس نر و ماده استفاده می‌شود زیرا هر دو جنس بنابه‌غریزه علاقه‌مند به بازگشت به لانه خود هستند. برای تغذیه کیبوترهای مسابقه معمولاً از غذاهای مقوی، که دارای پروتئین هستند و اسیدآمین‌های انرژی‌دار است، استفاده می‌کنند.

نامه‌رسانی در گذشته‌های دور یکی از اهداف اساسی پرورش کیبوتر به منظور نامه‌رسانی بوده و پادشاهان، شاهزادگان، امیران و فرماندهان نامه‌های خود را به کمک کیبوترهای نامه‌بر می‌فرستادند. این موضوع به‌ویژه در جنگ‌ها کاربرد فراوانی داشته است. در فرهنگ عامه اروپا داستان‌های زیادی وجود دارد که در آنها دلباختگان به یاری کیبوتر با معشوقه‌های خود تماس داشته‌اند. در قرن شانزدهم میلادی بسیاری از شاهزادگان با کیبوتر نامه به هم ردوبدل می‌کرده‌اند. متأسفانه، بر پایه مدارک پلیس بین‌الملل، اخیراً از این پرنندگان در نقل و انتقال مواد مخدر استفاده می‌شود، به تازگی در انگلستان از این پرنندگان برای رساندن ظروف حاوی نمونه خون از بیمارستانی به بیمارستان دیگر استفاده شده است.

کبوتر نامه‌بر در مدت پیمودن فاصله بین نقطه پرواز تا آشیانه، که گاهی تا چند روز طول می‌کشد، از اندوخته‌های بدن استفاده می‌کند و تا آن‌جا که در توان دارد به سمت لانه پرواز می‌کند.

موضوع استفاده از کبوترهای نامه‌بر به قدری جدی است که تا چند سال پس از پایان جنگ جهانی دوم، ارتش امریکا واحدی به نام «واحد کبوترهای نامه‌بر ارتش» به خدمت گرفته بود که در آن به پرورش و نگهداری کبوترهای نامه‌بر می‌پرداختند تا در موارد لزوم از آنها استفاده کنند. از این کبوترها در مواقعی استفاده می‌شد که به دلایل امنیتی نمی‌توانستند از بی‌سیم استفاده کنند. این پرندگان قادر بودند تا ششصد مایل پرواز کنند و پیام‌های نظامی را به راحتی از جایی به جای دیگر برسانند (مقدس، ۱۳۸۲، ص ۲۴).

شناخت پیرامون و محیط مسکون طبیعت به منظور بهره‌برداری از آن برای انسان امری اجتناب‌ناپذیر و ضروری است. بر این اساس و به گواهی تاریخ، آدمی نیروهای بالقوه طبیعت را به منظور بالفعل درآوردن آن به دقت زیر نظر داشته است.

کبوتر به عنوان یک مؤلفه در زندگی اجتماعی بشر دارای کارکردی بوده که از خصلت‌ها و مزیت‌های آن نشأت می‌گرفته است. نجابت و زیبایی‌ای که این پرنده از آن برخوردار است و انسی که ایجاد می‌کند زمینه‌های انبساط خاطر بشر را در مواجهه با کبوتران فراهم می‌کند؛ به سبب دارا بودن قدرت پرواز و جهت‌یابی بشر را به استفاده از آن به منظور نامه‌رسانی، به‌ویژه در حالت‌های اضطراری همچون جنگ، ترغیب؛ سبکی و ارزش تغذیه‌ای گوشت کبوتر، آدمی را به پرورش و بهره‌برداری از آن تشویق کرده است و بالاخره ارزشی که کود کبوتران در

باروری زمین‌ها و حاصل‌خیزی مزارع محصولات کشاورزی دارد، نه تنها بشر را به بهره‌برداری از کود کبوتر تشویق بلکه به منظور دستیابی به این هدف به فکر ایجاد فضاهایی زیبا و منحصر به فرد برای کبوتران (کبوترخانه) کرده است.

تبرستان

www.tabarestan.info

۲. دست‌نگاره‌ای از کبوترخانه در محله جلفای اصفهان

تبرستان

www.tabarestan.info

فصل دوم

شناخت کبوترخانه‌های ایران

ایران

www.tabarestan.info

بشر پس از شناخت کبوتر و پی بردن به خصلت‌ها و مزیت‌های این پرنده مفید، به احداث کبوترخانه اقدام کرد. کبوترخانه‌ها چون معمولاً عناصری کارکردی هستند و از معماری بومی و عامیانه کشور ما به‌شمار می‌آیند، جایگاه ویژه‌ای در تاریخ مستند ما ندارند؛ لیکن کارایی و نقش آنها در زندگی روزمره و زندگی اجتماعی مردم سبب شده است تا به یک مؤلفه در فرهنگ این سرزمین نیز تبدیل شوند. به همین جهت رد پای کبوترخانه را در مباحث فرهنگی و اجتماعی این سرزمین می‌توان پی‌گرفت. در بسیاری از منابع ادبی، تاریخی، کشاورزی و ... به کبوترخانه‌ها و نقش آنها اشاره شده است.

پراکندگی کبوترخانه‌ها و بررسی تعداد آنها به شناخت بیشتر از این بناهای پر رمز و راز کمک خواهد کرد. آگاهی از نحوه بهره‌برداری آنها چه بسا راه را هموار کند تا اکنون که میزان استفاده از کبوترخانه‌ها به شدت کاهش یافته است، در احیای آنها کوشش‌های جدیدی به کار گرفته شود.

۱. تاریخچه برج‌های کبوتر تاریخچه برج‌های کبوتر و چگونگی پیدایش آنها به درستی معلوم نیست. با مرور نوشته‌ها و مدارک مستشرقان و جهانگردان در سه قرن گذشته و همین‌طور اطلاعات ریش‌سفیدان و

سالمندان محلی، که غالباً با حدس و گمان همراه است، می‌توان گفت که از حدود هفتصد سال پیش برج‌های کبوتر در اصفهان خرید و فروش می‌شده و حتی صاحبان آنها به علت درآمد شایان توجه برج‌ها، هر سال به دولت‌های وقت مالیات می‌پرداخته‌اند، از این رو، می‌توان گفت که قدمت این برج‌ها به حدود هفتصد سال پیش می‌رسد و برای پیش از هفتصد سال مدارک پذیرفتنی در اختیار نیست (محمودیان، ۱۳۷۶، ص ۱۹۸-۱۹۹).

۲. پیشینه کبوترخانه‌های ایران

هنوز روشن نیست که نخستین کبوترخان (کبوترخانه)، به مثابه کارخانه کودسازی، در چه تاریخ و در چه مکانی از جهان ابداع شده است. اما شواهدی در دست است که نشان می‌دهد کبوترخانه از دیرباز در ایران وجود داشته و ایرانیان در بنای کبوترخانه‌ها پیشگام بوده‌اند. این شواهد و قراین عبارت‌اند از:

۱. وجود نام «ورده» و «برج» در اشعار شعرای متقدم همچون منجیک ترمذی از شعرای نیمه دوم قرن چهارم و در مثل‌ها؛ ۲. وجود واژگان کبوترخان، برج کفتر و «ورده» در کهن‌ترین فرهنگ‌های فارسی (لغت فرس و صحاح‌الفرس)؛ ۳. وجود اماکن و روستاهایی به نام «ورده»، «وردی»، «وردیچ»، «وردان»، «کبوترخان»، «کبوترلان» و «کبوتردان» در ایران و کشورهای همسایه؛ ۴. اشاره به کبوترخانه در متن‌های تاریخی، متن‌های متفرقه و کلیات؛ ۵. وجود مطالبی درباره کبوتر و کبوترخانه‌ها در متن‌های نسبتاً کهن مربوط به کشاورزی در ایران؛ و ۶. وجود مطالب، اشارات و طرح‌های نسبتاً زیادی در سفرنامه‌ها درباره کبوترخانه‌های ایران خصوصاً اصفهان (فرهادی، ۱۳۷۲ الف، ص ۱۸).

۳. کبوترخانه‌ای در روستای ولاشان، درچه پاز

۳. کبوترخانه در متن‌های فارسی

در شعر شعرا شمرای ایرانی از نواحی مختلف ایران در اشعار خود به مناسبت از واژه «کبوترخانه» و یا واژگان مترادف آن همچون «ورده»، «برج کبوتر» و «برج» استفاده کرده‌اند و این خود نشانه وجود بناهای مورد نظر در حوزه مشاهدات مستقیم آنها و یا حداقل آشنایی غیرمستقیم آنها با این بناها است. البته برخی شعرا با طرح مسایلی همچون «مار در کبوترخانه افتادن» و آوردن

تشبیهاتی که به ساختمان درونی کبوترخانه باز می‌گردد، نشان می‌دهند که با معماری این بناها و خطراتی که سلامت کبوترخانه را تهدید می‌کند آشنا بوده‌اند. منجیک ترمذی از شاعران نیمه قرن چهارم قمری، اهل ترمذ، از شهرهای ماوراءالنهر و برکناره رود جیحون، می‌گوید:

چون مرغش از هوا به سوی ورده از معده باز تاوه شود نانت
(اسدی طوسی، ۱۳۵۶، ص ۳۴)

خاقانی شاعر قرن ششم قمری، اهل شروان (شیروان)، ولایتی در جنوب شرقی قفقاز که به مکه، مدینه، بغداد، اصفهان و ری سفر کرده و اواخر عمر را در تبریز بوده و حداقل در اصفهان و آذربایجان کبوترخانه‌ها را مشاهده کرده در اشعارش واژگان «برج» و «کبوترخانه» را به کار برده است:

تیزتر از کبوتری برج به برج می‌پرد

بیضه زر همی نهد در به در از سبک‌پری

یا

ای نازنین کبوتر، از این جاست برج تو
گر هیچ نامه آری از آنجا، بما برسان

یا

کعبه ملک است صحن بارگاهش کز شرف
باغ رضوان را کبوترخانه اندر ساختند

(خاقانی شروانی، ۱۳۳۶، ص ۳۸۸)

نظامی، شاعر بزرگ قرن ششم قمری، نیز واژه برج را به معنای برج کبوتر در اشعارش به کار برده است:

کبوتر چون پرید از پس چه نالی که وا «برج» آید ار باشد حلالی

یا

بر گوهر خویش بشکن این برج برپر چو کبوتران از این «برج»

مولوی، شاعر قرن هفتم قمری، نیز حداقل سه بار در مثنوی از کبوترخانه سخن می‌گوید:

گرد این بام و «کبوترخانه» من چون کبوتر پر زنم مردانه من
وی هم چنین در غزلیات شمس این‌گونه از برج کبوتر یاد می‌کند:

گر به صحرایم چویان توایم و ر به دریایم مرجان توایم
ما کبوتر، زاده «برج» توایم در سفن طواف ایوان توایم

(غزلیات شمس، ۱۳۸۱، ص ۳۳۰)

شمس‌الدین ابن فخرالدین اصفهانی، مشهور به شمس فخری، ادیب و شاعر اواسط قرن هشتم قمری گوید:

همام آسا صعود آسمان را فراز قصر قدرش ورده باشد

(سروری کاشانی، ۱۳۳۸، ص ۱۵۰)

و تأثیر، شاعر قرن دوازدهم قمری، که شاعری تبریزی‌تبار و متولد اصفهان است، در تشبیهات خود به «برج کبوتر» نشان می‌دهد که با کبوترخانه آشنایی زیادتری داشته است:

عدو کند ز خدنگ تو قلعه‌ها خالی بدان صفت که به برج کبوتر افتد مار
یا

شد فلک زخمی پیکان از گزند روزگار

گویی این «برج کبوتر» مار پیدا کرده است

و یا این شعر از اشرف که به ساختمان درونی کبوترخانه اشاره می‌کند:

هم چو برج زهرمار آمد به پیشم مدعی

چون کبوترخانه از تیغش مشبک ساختم

(دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه برج)

درفرہنگ‌ها نام کبوترخانه و واژگان مترادف آن «ورده»، «برج» و «برج

کبوتر» از نخستین فرهنگ‌های بازمانده تاکنون تکرار شده است. لغت فرس یکی از نخستین فرهنگ‌های لغت فارسی است که در آن واژه «ورده» ملاحظه

می‌شود، اگرچه مؤلف آن ورده را به معنای «چوب کبوتران که کبوتر را با آن می‌پراندند» معنی کرده است (اسدی طوسی، ۱۳۵۶، ص ۳۴)، اما در صحاح‌الفرس (نخجوانی، ۱۳۵۵، ص ۲۹۲) مربوط به قرن هشتم قمری و مجمع‌الفرس (سروری، ۱۳۳۸، ص ۱۵۰۰) مربوط به قرن یازدهم قمری و فرهنگ‌های بعدی، «ورده» به معنای برج کبوتران آمده است.

در برهان قاطع ورده به فتح اول و ثالث: «مطلق برج عموماً و برج کبوتر خصوصاً» (ابن خلف تبریزی، ۱۳۳۶، ص ۶۴۶) در فرهنگ نفیسی: «خانه کبوتر در سنگستان و خصوصاً برج کبوترخان» معنا شده است (ناظم‌الاطبا، ۱۳۴۱، ص ۱۵۹). در غیث‌اللغات به نقل از مصطلحات و بهار عجم در معانی برج چنین آمده است:

«در ایران رسمست که عمارت بلند چشمه چشمه در صحرا سازند و آن خاصه برای کبوترانست موسوم به 'برج کبوتر'. چون پیکال^۱ کبوتر به کار رنگ‌رزان آید. محصول برج کبوتر در سرکار پادشاهی رسد و بعضی نوشته‌اند که 'برج کبوتر' خانه کبوتر را گویند» (رامپوری، ۱۳۶۳، ص ۱۲۴).

کبوترخانه و کبوترخان نام مشهورتر امروزی این ابنیه است. شادروان دهخدا در ذیل واژه کبوترخان معانی آن را برج حمام، برج کبوتر، کفترخان، کبوترخان، کبوترخانه، باروگونه‌ای که کنند و در آن لانه‌های کبوتران سازند معنی کرده است.

در متن‌های جغرافیایی دیگر دلیل دیرینگی کبوترخانه‌ها وجود اماکن و روستاها و مزارعی با نام کبوترخان و نام‌های مترادف آن است مانند اماکن و روستاهایی به نام «ورده» در ساوه و تهران و مهاباد، «وردی» در کازرون، «وردیج» و «وردان» در تهران و خوی و روستاهایی به نام کبوترخان در دامغان و رفسنجان و تربت حیدریه و «کبوترلان» در بروجرود و دزفول و خرم‌آباد و «کبوتردان» در بابل (مفخم پایان، ۱۳۳۹، ص ۴۸۵).

هم‌چنین است زمین‌هایی به نام «کفترخان» در مزرعه «گزوا» امام‌زاده یوجان خمین (فرهادی، ۱۳۶۹، ص ۲۸) و یا «دق کبوترخان» در نزدیکی کرمان و بالاخره بنابه نوشته نزهةالقلوب کبوترخانه دهی میان نیشابور و سرخس است (مستوفی، ۱۳۶۲، ص ۱۷۵).

هم‌چنین در بلوکات هرات سه محل به نام «کبوترخان» وجود دارد، و همین‌طور «چهار کبوترخان» در بلوک «گذره». «کبوترخان» از دهات «اوبه» و کبوترخان از بلوک «اروان تیزان» نیز از آن جمله است. امکان دارد در سایر نقاط افغانستان و پاره‌ای از کشورهای هم‌جوار نیز چنین اسماء امکان‌های وجود داشته باشد (حافظ ابرو، ۱۳۴۹، ص ۸۰-۸۲ و ۹۳).

در متن‌های تاریخی «نرشخی» از مورخان قرن چهارم قمری در کتاب تاریخ بخارا از ساخت کبوترخانه‌ای در حدود ۱۰۶۰ سال قبل سخن می‌گوید: «به روزگار ملک شمس‌الملک... به دروازه ابراهیم صیناعهای بسیار خرید (قریب نیم فرسنگ به دروازه باغ) و بوستان‌ها ساخت به غایت نیکو... و پیوسته شمس‌آباد چراگاهی ساخت از جهت ستوران خاصه و آن‌را غورق نام کرد و آنرا دیوارهای استوار ساخت به مقدار یک میل و اندر وی کاخی و کبوترخانه‌ای ساخت...» (۱۳۵۱، ص ۴۰-۴۱).

کود کبوتر در اقتصاد کشاورزی ایران چنان اهمیتی داشته که غازان‌خان مغول (۶۹۴-۷۰۳ق) در ضمن سایر اقداماتی که برای احیای کشاورزی در نظر گرفته از حفظ و حمایت کبوتران در روستاها نیز سخن گفته است. وی بازداران و دیگر عملة دولت را منع کرده است که کبوتران را از روستاییان بگیرند و قدغن کرده است که هر جا برج کبوتری وجود دارد، دام نگذارند:

«... و پادشاه اسلام چون قوشچیان را از گرفتن کبوتر و مرغ مردم منع فرمود

و آنرا از وجه طیور خاصه معینی گردانید... و نیز حکم یرلیغ^۱ روانه فرمود تا هر کجا که برج کبوتر باشد صیادان البته دام نهند» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۸ ق، ص ۳۴۸).

در کتاب‌های تاریخی متأخر، میرزا حسن خان جابری انصاری (۱۲۷۸-۱۳۷۶ ق) به اجاره کبوتر اشاره می‌کند:

«... برج‌های کبوتر و چاه‌های فاضلاب اجاره نمودند و بی تناسب بعضی طهرانیان که نان قدرت و غارت به راحت خوردند، اسپهانی را به خاکروبه‌کشی مسخره نمودند...» (۱۳۵۸، ص ۶۴).

در متن‌های متفرقه و کلیات در کتاب *عجایب‌المخلوقات احمدطوسی*، مربوط به قرن ششم قمری، که از منابع پیشین گردآوری شده و دایرة‌المعارف گونه‌ای است دربارهٔ پرندگان، در ذیل حمام (کبوتر) به برج کبوتر اشاره و در ضمن مطالب، برخی از دشمنان کبوتر معرفی شده است:

«... کبوتر را حلبه و زیره و نانخواه^۲ سود دارد، کندرنه (کندر، کندرو) در برج وی بسوزانند سود دارد. اگر سعتر^۳ یا انجیر خشک بکوبند و بوی دهند از آن برج جدا نشود. بال کبوتر بانگشتری زرین داغ کنند از آن برج نپرد... اگر چند دسته سراب در برج نهند، دله و گربه و مار از آن گریزد» (۱۳۴۵، ص ۵۲۲).

در کتاب *عجایب‌المخلوقات قزوینی*، مربوط به قرن هفتم قمری، نیز در ذیل «دلق» (دله) به برج کبوتر اشاره شده است: «دلق حیوانیست او را به پارسی دله خوانند، وحشی بود و هرگز دست آموز نشود و به گربه مانند... و دشمن کبوتر بود و در برجی رود و یکی را رها نکند... اگر موی او را در خانه

۱. یرلیغ: واژه‌ای است مغولی به معنای فرمان، فرمان پادشاه، فرمان مکتوب پادشاه.

۲. نانخواه: سیاه‌دانه

۳. سعتر: مرزه، آویشن

کبوتر دخان کنند همه بگیرزند...» در همین کتاب در ذیل خفاش آمده است: «... اگر سر او را در برج کبوتران اندازند در آن برج الفت گیرند و از آنجا نروند» (۱۳۶۱، ص ۴۱۴ و ۴۳۲). در کتاب *نوادرات‌التبادر لتحفة‌البهادر* مربوط به قرن هفتم قمری نیز به مناسبت‌هایی از کبوتر نام برده شده است. نویسنده کتاب اهل دنیسر در شمال بین‌النهرین در ترکیه فعلی بوده است. در این کتاب در ذیل «سداب»^(۲) آمده است:

«... و اگر در برج کبوتر نهند گربه آنجا نرود» (دنیسری، ۱۳۵۰، ص ۲۵۰).

هم‌چنین در ذیل هدهد و روباه و گرگ آمده است:

«اگر (هدهد را) در برج کبوتر بسوزانند همه بروند» (دنیسری، ۱۳۵۰، ص ۲۵۳)؛ «سر او (روباه را) در برج کبوتر بیاویزند همه بروند» (دنیسری، ۱۳۵۰، ص ۲۳۶)؛ «سرگرگ در برج کبوتر بیاویزند، گربه آنجا نرود» (دنیسری، ۱۳۵۰، ص ۲۳۰).

در متن‌های کشاورزی با پیشرفت دانش کشاورزی، به تدریج منابع جدیدی از کودها شناسایی و به خواص کودهای مختلف، از جمله کود کبوتر و ماکیان، توجه شد. در کتاب *علم فلاحه و زراعت* که پس از سال ۷۰۰ ق نوشته شده و مؤلف آن شناخته نشده است، به نحوه کود (زبل) دادن پرداخته شده است.

نویسنده با دقتی کم‌نظیر، و نسبت به زمان خود عالمانه و تجربی، بیش از شانزده نوع کود را نام می‌برد و محل و نحوه مصرف هر یک را ذکر می‌کند. بخش مهمی از این کتاب درباره نقش کود در کشاورزی ایران است که حاوی چکیده تجربه‌ها و شگردهای کشاورزان ایرانی در این زمینه می‌باشد. در این کتاب آمده است:

«گویم زبل (را) انواعی است و هر زبل به ارتفاعی (زراعتی) مخصوص می‌باشد. چنانکه زبل گاو جهت انگور بهتر باشد و زبل گوسفند هر چند به

قوت باشد لیکن تجربه کرده‌اند، گویند بعضی اوقات میوه را از آن رنج می‌آورد. و زبل آدمی بهترین زبل هاست. در اصفهان و یزد آنرا بسیار بکار برند، جهت ارتفاعات و انتقاع از آن ببرند و به ده‌های دور پنج شش فرسنگ [ی] آنرا خشک کرده در جوالها کنند و به همدیگر فروشند و جایی که آنرا در شهر در زراعات اندازند، آب در آن بندند و به کرات بیل زنند و قدری خاکستر و دیگر زبل‌ها در آن می‌زنند تا زیاده شود و آن نیز از زبل آدمی عفن‌تر گردد و طرفه باشد و در اصفهان هر جا که مرداری باشد آنرا ببرند و در بن درخت امروز بلخی کنند، سالها باقوت باشد و بار نیکو دهد و خاک دیواره‌های کهنه هم زبل باشد خصوصاً جهت خربزه و زبل سلاح‌خانه که خون چهارپایان و سرگین شکنبه در آن باشد، با قوت‌ترین همه زبل هاست. و سرگین کبوتر نیز قوت عظیم دارد و از آن اندکی با دیگر زبل‌ها به کار باید والا اگر زیادت باشد بسوزاند و خاکستر و زبل اسب و درازگوش و استر و شتر زیاد قوتی نداشته باشد و خاکستر جهت آنکه قدری با زبل‌ها بیامیزند زمین را نرم دارد و خصوصاً برای تره‌زارها نیک بود لیکن به انفراد قوتی زیاده نداشته باشد و بعضی مواضع بود که ریگ بوم بود از آن ریگها با زبل بیامیزند عظیم سود دارد و تنهایی نیز سود دارد چون بر زبل بسیار محتاج‌اند و دست نمی‌دهد، از صحرا زبل می‌آورند چه از روی زمین، (هر) خاک سوخته و سرگین چهارپایان با آمیخته (را) باد می‌برد و آنجا جمع می‌کنند...

در ولایات بسیار هرکس که باغات و زمین داشته باشد عمداً گوسفند می‌خورد، یا گوسفند از چوپان به کرایه می‌گیرند، تا گوسفندان هر شب در زمین او به یک موضع بخوابانند تا زبل و آب تاختن (ادرار) در آن زمین اندازد...

و از جمله زبل‌ها دوده حمام باشد که آن مخصوص بود جهت بادمجان... و بیاید دانست که زبل‌ها از برای باغات و زراعات بهتر از کیمیاست، به جهت آن‌که در مواضعی که زبل تمام در باغ و زراعت می‌کند یکی در ده زیاده حاصل می‌شود...

هرگاه پایگاه گاووان و گوسفندان داشته باشد به هر نوبت هر قدر زبل از آنجا بیرون آورند مقابل آن خاک در جای آن ریزند تا در زیر پای چهارپایان اندک‌اندک با زبل و آب تاختن ایشان بیامیزد و آن خاک زبل گردد و قطعاً نباید گذاشت که سرگین‌گاو را بسوزانند، بلکه باید در باغات بزج‌ها بسازند تا هم زبل حاصل شود و هم کبوتران در آن مقام کنند و زبل کنند تا بدان واسطه باغ محمور گردد.

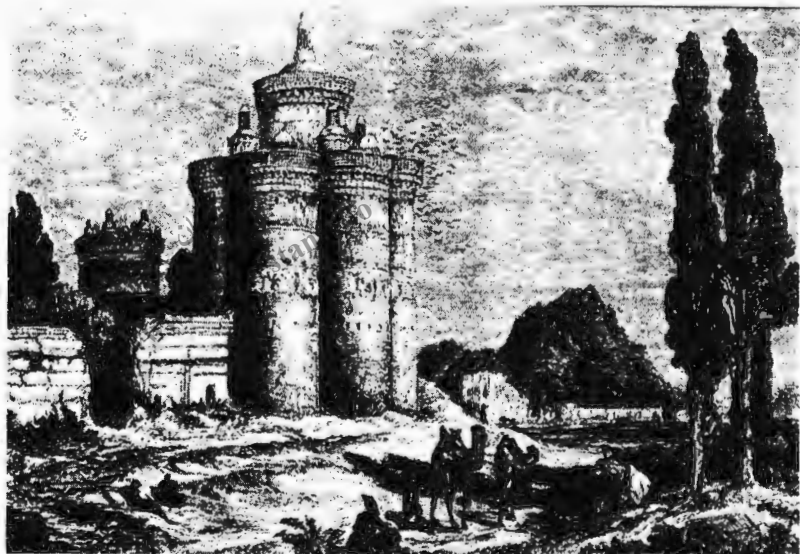
و دیگر این‌که زمین را شبدر بکارند چون بزرگ شود با شبدر شخم زنند یا بیل زنند تا در آن پیوسد و مانند زبل شود» ([بی‌تا]، ص ۷۵-۷۷).

در کتاب ارشادالزراعه که در اوایل قرن دهم قمری تألیف شده نیز مطالبی دربارهٔ پرندگان آمده و مؤلف کتاب، کود کبوتر را برتر از کود سایر پرندگان دانسته است: «سرگین هر مرغی برای زراعت و درختها نیک است. الا سرگین بط که آن نیک نیست و بهترین همه سرگین کبوتر است» (هروی، ۱۳۴۶، ص ۸۰). و «بعضی گفته‌اند که سرگین کبوتر یا هر مرغی دیگر باشد با تخم مخلوط سازند، هر تخمی که بود حاصل آن بیشتر بود» (هروی، ۱۳۴۶، ص ۸۱). «و اگر خواهند که بار درخت آن زیاد شود سرگین کبوتر در آب کنند و در شاخه‌های درخت مالند، بسیار بار آورد» (هروی، ۱۳۴۶، ص ۱۶۷).

هم‌چنین در کتاب در معرفت بعضی امور که اهل فلاحت را در کار آید که رساله‌ای مجهول‌المؤلف و مربوط به قرن دهم قمری و شامل دوازده باب و یک خاتمه است، مؤخره آن دربارهٔ «حفظ کبوتران به خاطر جمع‌آوری سرگین که کود پربهایی است»، می‌باشد:

«دهاقین (دهاقین) رسم دارند که در بساتین و مزارع خود کبوترخانه بنا کنند به جهت سرگین آن، چه خاصیت مزروعات و اشجار را نفع تمام دهد و نیز گفته‌اند که آواز کبوتر مغز سر را نفع می‌دهد... دیگر، مردم که از مرض برخاسته‌اند گوشت کبوتر بچه ایشان را نافع است و بالجمله فواید بسیار دارد. و مؤنث آن اندکست، چه در دو ماه زمستان احتیاج می‌شود که ایشان را دانه دهند و بچه بسیار حاصل می‌شود به غیر از دو ماه زمستان و در این دو ماه اگر در موضع گرم باشند نیز بچه می‌آورند، چه در هر چهل روز بچه می‌آورند. و دوست‌ترین دانه‌ها (دانه‌ها) نزد کبوتران اژغون و ماش و شملیده (شنبلیله) و عدس و تخم سیاهی که در میان جو و گندم می‌باشد و بعضی می‌گویند که زیره را از همه تخم‌ها دوست‌تر دارد و باید که آنها را بسیار نپراندند چه از پراندن بسیار ملول می‌شوند و به موضع دیگر می‌روند و اگر اول آنها را دانه دهند سپس بپراندند بهتر بود.

موضع که مسکن آنها بود، بلند باید و در اندرون آن طاقها که در آن بیضه نهند و بچه برآورند و در پیش طاقها چوبها باید که بر آن نشینند و بعضی چهارستون فرو برند و کبوترخانه‌ها بر بالای آن چهارستون بنا کنند تا حیوانات موزیه... به ایشان نتوانند رسید... همیشه باید که قدری آب در خانه آنها بود تا به جهت آب بیرون نروند و کسی آنها را صید نکند و باید که در کبوترخانه بسیار نروند که در آن متضرر می‌شوند و باید که کبوترخانه را در هر سه روز یا چهار روز یک نوبت بروبند و از سرگین پاک کنند و چون خواهند که کبوتر به کبوترخانه آورند بچه و کبوتر جوان نیاورند، بل کبوتری آورند که بیشتر بچه داشته باشد و زیاده از حد زوج به یک دفعه در نیاورند بچه اگر بیشتر به یک نوبت درآورند به کبوترخانه الفت نمی‌گیرند» ([بی‌تا]، ص ۶۲).

۴. دست‌نگاره‌ای از کبوترخانه چندقلو در نزدیکی اصفهان

۴. گزارشی درباره کبوترخانه‌ها دکتر ام. ال. دوان^۱ کارشناس خاک هیئت اعزامی سازمان جهانی خواروبار کشاورزی در ایران (FAO)، در سال ۱۹۵۵ م، می‌نویسد: برج‌های کبوتر در اطراف شهر باستانی اصفهان، در ایران مرکزی عموماً تا شعاع صد کیلومتری یافت می‌شوند ولی گاهی در فاصله دورتری بعضی از آنها را می‌توان مشاهده کرد. آمار دقیقی از تعداد برج‌ها موجود نیست اما احتمال دارد تعدادشان به چند هزار برسد. تجمع برج‌ها در برخی از دهکده‌های نزدیک اصفهان قابل ملاحظه است چنانکه در دهی ۲۴ برج شمارش گردید.

1. Dr. M. L. Dewan

تاریخچه سابقه تاریخی برج‌ها تاکنون ناشناخته مانده ولی قدمت آنها با توجه به تاریخ فروششان که ثبت گردیده به حدود پانصد سال قبل می‌رسد. به جز تعداد خیلی کمی از برج‌ها که تاریخ بنای آنها به بیست سال قبل باز می‌گردد، تاریخ بنای اکثر آنها را کسی به یاد ندارد. شیب‌بندی و ترتیب دادن ناودان برای شیب بام برج‌ها قسمت مهمی از تعمیرات را تشکیل می‌دهند. دیوارهای خارجی غالباً نیاز به تعمیرات اساسی دارند اما تعمیراتی که در داخل برج‌ها انجام شده نشان می‌دهد که یک مرتبه در چند ده سال بوده است. در پنجاه سال گذشته تعمیرات اساسی در اکثر برج‌ها انجام نشده است و در نتیجه تعداد زیادی برج مخروبه در ویرانه‌ها می‌توان مشاهده کرد که فقط قسمت‌های داخلی آنها که شبیه به کندوهای زنبور عسل می‌باشد به جای مانده است. به همین علت متأسفانه تعداد کمی از برج‌های با قدمت بیش از یکصد سال را می‌توان یافت.

محصول برج‌ها جمع‌آوری فضولات کبوتران تنها هدف برج‌ها هستند، قسمت عمده این فضولات در حاصلخیزی زمین‌های زراعتی و مقدار کمی هم در دباغی به مصرف می‌رسد. این فضولات در زندگی اقتصادی زارعان محلی نقش مؤثری دارند و به همین علت مهم کبوتران نزد آنها کم و بیش مقدس هستند.

ارتفاع برج‌ها معمولاً متفاوت است و به ۱۰ تا ۲۰ متر و قطرشان از ۵ تا ۱۰ متر می‌رسد. ساختمان داخلی آنها به نحوی طراحی شده است که دارای حداکثر لانه کبوتر باشد. در یک برج بزرگ تعداد ۵۰۰۰ لانه شمارش گردید و ابعاد هر لانه $۲۰ \times ۲۵ \times ۳۰$ سانتی‌متر بود. برج‌ها را می‌توان در سه نوع طبقه‌بندی کرد:

- نوع استنادردی که در اطراف اصفهان واقع شده‌اند و هنوز پابرجا هستند.
- نوع دوم که با فاصله‌ای از خانه‌های مسکونی ساخته شده‌اند ظرفیت و

ابعادشان نسبت به نوع اول کم‌تر است.

- نوع سوم که مستطیل شکل است و در اطراف گلپایگان، در ۱۸۰ کیلومتری شمال غربی اصفهان یافت می‌شود. یک نوع از این برج‌های مستطیل شکل با جزیی تغییر را که ابعادشان نسبت به برج‌های مشابه در ایران کوچک‌تر است، در اطراف شهر کابل افغانستان می‌توان مشاهده کرد.

اما هدف اصلی در تمام این برج‌ها ایجاد محیط امن برای کبوتران و جمع‌آوری فضولات آنها است. عمق پی برج‌ها بستگی دارد به نوع و ابعاد دیواره و مصالح ساختمانی که در دسترس بوده است. قسمت داخلی غالباً خشت و قسمت‌هایی از دیواره خارجی و برجک‌های فوقانی محل ورود و خروج کبوتران از آجر ساخته شده‌اند، مع‌ذک لایه‌های خارجی به علت نفوذ باران غالباً آسیب دیده‌اند. مدت زمان لازم برای ساختمان یک برج با ابعاد متوسط حدود شش ماه تخمین زده می‌شود، که روزانه ۲۰ کارگر اعم از استادکار و کارگر ساده کار می‌کنند.

برج‌هایی که متعلق به کشاورزان خصوصاً است (جنه عمومی ندارد) به علت رسیدگی و نگهداری دارای ارزش بیشتری هستند. به عنوان مثال برج بزرگی به مبلغ ۲۰۰۰۰۰۰ ریال فروخته شد (یک دلار معادل ۸۰ ریال). هم‌چنین برج کوچکی که در سه سال قبل شناخته شده بود ۳۰۰۰۰ تا ۴۰۰۰۰ ریال معامله گردید. تعداد کبوتران هر برج به‌طور متوسط ۱۰۰۰ عدد تخمین زده می‌شود که البته این تعداد به اندازه برج و دسترسی به منابع آب و دانه و محفوظ نگه‌داشتن کبوتران از حیواناتی از قبیل مار، بوف و غیره که داخل برج شده و آنها را شکل می‌کنند تغییر می‌کند. شکار کبوتر در نزدیکی برج‌ها تأثیر بدی در مقدار فضولات دارد و به همین علت تیراندازی تا فاصله چندصد متری قدغن است.

مقدار فضولات مقدار فضولات هر برج به تعداد کبوترانی که در آن

اقامت دارند بستگی دارد و همان مقدار نیز با توجه به نحوه تغذیه کبوتران از یک ماه به ماه دیگر در تغییر است. بسیاری اوقات مخصوصاً در فصل زمستان موقعی که برف روی زمین می افتد [را می پوشاند] باید برای کبوتران به طور دستی دانه ریزی شود. مقدار دانه ریزی، که غالباً ارزن می باشد، برای هر برج روزانه به ۱۲۰ کیلوگرم می رسد. در چنین روزهایی اگر به طور دستی به کبوتران دانه داده نشود نه فقط مقدار فضولات کاهش می یابد، بلکه ممکن است تلفات کبوتران خیلی زیاد باشد. مقدار فضولات در برج ها متغیر است و بین ۶۰۰ تا ۳۰۰۰ کیلوگرم در سال می باشد. فضولات برج ها معمولاً سالیانه یک بار جمع آوری می شوند ولی در بعضی برج ها سالی دو مرتبه و در برج های کوچک تر تخلیه فضولات مدتی بیش از یک سال هم به طول می انجامد. برج ها اکثراً دارای یک در هستند که فقط در موقع جمع آوری فضولات باز می شوند و در بقیه سال از طرف مالک مهر و موم می شوند. طریقه استفاده از فضله ها بسیار ساده است. ابتدا آنها را جمع آوری نموده و در آفتاب می خشکانند و سپس به مصرف می رسانند ولی چنانچه بخواهند در مزارع غلات و حبوبات به کار برند، پس از خشک شدن با پشت بیل آنها را خرد و نرم نموده و بعداً در مزارع پخش می کنند.

تجزیه فضولات برج های کبوتر تجزیه ای که از فضولات برج های کبوتر به عمل آمده درصد ترکیبات آنها را به شرح زیر نشان می دهند: (۳)

Total nitrogen 2.88, Organic Carbon 34.80

Total Phosphoric Oxid 1.67, Organic Nitrogen 2.71

Total Potassium Oxid 0.77

مقدار مصرف فضله کبوتران مقدار مصرف فضله برای محصولات متفاوت بوده است و به سابقه مصرف و نوع محصول مربوط می شود. مثلاً برای کتان و خشخاش ۱/۲ تن در هر هکتار، و برای درختان میوه مانند هلو،

انار، سیب و گیلاس برای هر اصله درخت ۶۰۰ تا ۸۰۰ گرم در سال است. اما مقدار حدود ۵۰ درصد کل فضله کبوتر برج‌ها در کشت خربزه و هندوانه به مصرف می‌رسد. دسترسی به منابع قابل اعتماد در مقدار مصرف فضله برای محصولات مختلف تقریباً غیرممکن است. بدیهی است مقدار مصرف بستگی به نوع خاک و سابقه مصرف دارد و چون آماری اصولی درباره ازدیاد محصول در نتیجه به کار بردن فضله‌ها وجود ندارد که بتوان با بررسی آنها در این مورد قضاوت کرد فقط باید به اظهار نظر کشاورزان که به اثر سال‌ها و تجربه نتایجی به دست آورده‌اند بسنده نمود. این کشاورزان ازدیاد محصول را بر اثر مصرف فضله کبوتر حدود ۵۰ درصد می‌پندارند.

تحلیلی بر برج‌های کبوتر حقیقت امر این است که این برج‌ها سال‌های متمادی در ایران و کشورهای همسایه آن مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند، به نظر می‌رسد که این برج‌ها دارای ارزش اصولی هستند و از منابع تولید کود که در حاصلخیزی خاک‌ها بسیار مؤثر است می‌باشند. به عنوان مثال با دادن کمی از این کود به مزارع هندوانه، خربزه، کتان و غیره در موقعی که در حال رشد هستند نتیجه بسیار خوبی از ازدیاد محصول به دست آمده است و باید قبول کرد، این حیوانات کوچک که تعدادشان نیز محدود می‌باشد فضولاتشان دازای ارزش فراوانی است.

ارزش تجارتمی این‌گونه رشوه‌دادن به خاک به درستی معلوم نیست، و یا اگر هست فقط یک قیمت گزاف می‌باشد و این می‌تواند دلیل دیگری برای ادامه حیات این برج‌های کبوتر باشد.

غذایی که به کبوتران داده می‌شود در وضع اقتصادی برج‌ها مؤثر است و این غذا معمولاً گندم، جو و ارزن می‌باشد، ولی گاهی از تخم علف‌ها و یونجه و حبوبات استفاده می‌نمایند. این حقیقت که فضله کبوتر تأثیر قطعی در ازدیاد محصول و حاصلخیزی خاک دارد غیر قابل تردید است، ولی چون کبوتران از

همین دانه‌ها تغذیه می‌کنند کاهش غلات نیز غیرقابل انکار است. از طرف دیگر جابه‌جایی عناصر غذایی در غلات تحت این شرایط هرگز به زمین بازمی‌گردد. مادام که کبوتر غذا می‌خورد به یک شکل ساده به سهولت به زمین بازمی‌گردد. به نظر می‌رسد که این سیستم فرآورده کودی دارای ارزش ویژه‌ای است اگرچه بهای گزاف آن خود یک مشکل اقتصادی است ولی به هر صورت این طریقه تهیه کود بسیار جالب است^(۴) (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۵۷-۶۲).

۵. اجتماعی زیبا از کبوترخانه‌ها، روستای قودجان، خوانسار

۵. تعداد برج‌های کبوتر اگرچه آمار دقیقی از تعداد برج‌های کبوتر در قرن‌های گذشته نمی‌توان ارائه کرد اما مطالبی که در حدود سه قرن پیش در سفرنامه شوالیه شاردن^۱ آمده می‌تواند به بررسی وضعیت و تعداد تقریبی کبوترخانه‌های عصر صفوی کمک کند. ضمن آن‌که آمارهای ارائه شده

1. Chardin

در سال ۱۳۵۶ ش اگرچه ناقص است اما شناختی مهم در این مقوله ارائه می‌کنند.

با مقایسه آماری که شاردن از کبوترخانه‌های خارج از شهر اصفهان در دوره صفویه ارائه کرده، یعنی رقم سه هزار، با آمار سال ۱۳۵۶ ش که تعداد برج‌ها، اعم از فعال، نیمه فعال و مخروبه ۶۰۶ عدد بوده است، چنین می‌توان نتیجه گرفت که باگذشت زمان و بر اثر حوادث مختلف، به ویژه پس از حمله افغان‌ها در پایان دوره صفویه (۱۱۳۵ ق) به اصفهان و تغییر پایتخت، تدریجاً برج‌ها از بین رفته‌اند، به گونه‌ای که قدمت تعداد اندکی از برج‌های موجود به بیش از دو قرن می‌رسد. برای مثال تاریخ احداث برج‌های کبوتر باغ هزار جریب، به علت موقع و وضع خاص باغ‌های این منطقه، احتمالاً هم‌زمان با تاریخ بنای باغ، یعنی دوره صفویه بوده است. جز این، در قرن اخیر، به یقین تعداد زیادی از برج‌ها از بین رفته و تعداد کمی از آنها تعمیر شده و یا بر پایه باقی مانده برج‌های قدیمی بازسازی شده است. تعمیر برج‌ها، با توجه به وسع مالک یا مالکان، به صورت اساسی بوده و حتی قسمت‌ها یا تزئیناتی بر آن افزوده شده و در بعضی موارد نیز به علت دسترسی نداشتن به استادکار ماهر و نبود امکانات فنی و مالی، با شیوه‌های غیراصولی انجام گرفته است. به کمک تاریخ‌هایی که بر بدنه تعدادی از برج‌ها نوشته شده و یا ریش سفیدان محلی به یاد دارند، شاید بتوان تاریخ بازسازی و یا تعمیر برج‌ها را دانست، نه تاریخ دقیق بنای آنها را.

اما آماری که در سال ۱۳۵۶ ش در استان اصفهان تهیه شده است، تعداد برج‌های کبوترخانه را در سه دسته، این‌گونه بیان می‌کند:

- تعداد برج‌های فعال (گرم): ۲۹۷ عدد
- تعداد برج‌های نیمه فعال (سرد): ۹۳ عدد
- تعداد برج‌های مخروبه: ۲۱۶ عدد (محمودیان، ۱۳۷۶، ص ۱۹۹).

گرچه متون و منابع، بر وجود کبوترخانه و سنت بهره‌برداری از آن در اقصی نقاط کشور اشاره دارد، لیکن در حال حاضر عمده نقاط تمرکز این برج‌ها استان اصفهان است. هم‌اکنون اطلاع مدونی از نقشه پراکندگی کبوترخانه‌ها موجود نیست، ولی از نقاط تجمع این برج‌ها می‌توان به محدوده شهرستان گلیایگان و خوانسار در شمال غرب استان اصفهان، منطقه لنجان در جنوب غرب شهر اصفهان و روستای گورک در شهرستان خوراسگان و در جانب شرقی شهر اصفهان اشاره کرد.

۶. ویرانی کبوترخانه‌ها بر اثر ساخت و سازهای جدید

۶. علل ویرانی کبوترخانه‌ها

تخریب و از بین رفتن برج‌های کبوتر چه بسا متأثر از دلایل زیر است:

۱. مالکیت برج‌ها نسل اندر نسل به فرزندان رسیده و بیش‌تر آنها متعلق به ورثه مالکان قبلی است. در چنین شرایطی اگر میان مالکان اختلاف بروز کند تعمیر و نگهداری برج‌ها به تعویق می‌افتد و مهم‌تر این‌که رسیدگی نکردن به کبوتران، به‌ویژه دانه ندادن به آنها در فصل‌های سرد، سبب مهاجرت کبوتران و از فعالیت افتادن تدریجی برج می‌شود. به‌نحوی که با

- گذشت یک نسل، برجی آباد تبدیل به برج ویران می‌شود.
۲. گسترش شهرها و روستاها و ازدیاد جمعیت و سر و صدای وسایل نقلیه و ساختن بناهایی در اطراف برج‌ها، باعث مهاجرت کبوتران شده و برج به تدریج متروک و به سبب عدم توجه در نگهداری و بهره‌برداری نکردن از آن مخروبه می‌شود.
 ۳. بالا رفتن بهای زمین‌های اطراف برج‌ها و تبدیل زمین‌های زراعتی به مسکونی و ایجاد واحدهای صنعتی، بهره‌برداری از برخی برج‌ها را غیرممکن می‌سازد و در برخی موارد حتی دیده شده که برج‌هایی را شبانه تخریب کرده‌اند.
 ۴. تیراندازی و دام‌گذاری در اطراف (پانصد متری) برج‌ها ممنوع است، و اگر شکارچیان به برجی رخنه کنند، در مدتی کوتاه کبوتران مهاجرت می‌کنند و در نتیجه برج که دیگر از آن بهره‌برداری نمی‌شود، متروک و مخروبه بر جای می‌ماند.
 ۵. در فصل‌های سرد که صحرا فاقد دانه و پوشیده از برف است باید برای کبوتران دانه ریخت و دانه‌ریزی معمولاً روی بام و یا اطراف برج‌ها صورت می‌گیرد. دانه‌ها معمولاً ارزن، گندم و یا سایر دانه‌های مورد علاقه کبوتران است. البته این دانه‌ریزی ارزان تمام نمی‌شود اما این حسن را دارد که نه تنها جلو کوچ کبوتران را می‌گیرد، بلکه کبوتران دیگر را نیز جذب می‌کند.
 ۶. برج‌ها را باید حتی المقدور از آفت، حفظ و حراست کرد. آفت اکثر برج‌ها مار، شاهین، باز، بوف، نوعی موش، گربه، روباه، شغال و خانه لک‌لک است. مارها در بیش‌تر برج‌ها رخنه می‌کنند. برای جلوگیری از ورود آنها به داخل برج‌ها از کمربند گچی یا به اصطلاح محلی «شال گچی» استفاده می‌کنند. این کمربند گچی در تمام برج‌ها دیده می‌شود و چنانچه مار

بخواهد از آن عبور کند به علت صاف بودن سطح گچی به پایین می افتد، ولی اگر سوراخ و یا رخنه‌ای در پایین کمر بند وجود داشته باشد مار به داخل برج نفوذ می کند و در مدت کوتاهی تعداد زیادی کبوتر را از بین می برد. یادآور می شود که این شال گچی از دیدگاه روان شناسی جانوری برای کبوتران نشانه‌ای از خانه بودن بناست. با همه تدابیری که به کار می بندند چنانچه مارها به داخل برج نفوذ کنند، برای از بین بردن آنها باید از شیر و پودر آهک استفاده کرد. بوف نیز از جمله آفت های برج است که در عرض یک شب خون صدها جوجه کبوتر را می مکد و آنها را می کشد. این آفت غالباً از سوراخ های کنگره و دیوارهای بیرونی به داخل برج رخنه می کند.

۷. ایجاد نهادهای صنعتی و خدماتی جدید - به ویژه صنایع بزرگ و سنگین - یکی دیگر از دلایل اصلی تخریب و نابودی کبوترخانه هاست. در برخی از این موارد، انگار کبوترخانه ها مزاحم و مخل امنیت به شمار می آیند. برای مثال فرودگاه اصفهان در جانب شرقی این شهر، بسیاری از کبوترخانه ها را از بین برده و یا حداقل از رونق انداخته است. صنایع سنگینی همچون فولاد، صنایع نظامی و صنایع هلیکوپترسازی در غرب و جنوب غربی شهر و استان اصفهان و در شهرهایی چون مبارکه نیز به روند تخریبی کبوترخانه ها شتاب و شدت بیشتری بخشیده است.

۸. تغییر الگوی کشت نیز در برخی نقاط باعث از بین رفتن نقش و کارکرد کبوترخانه ها، به سبب نیاز نداشتن الگوی جدید به محصول کبوترخانه و یا منطبق نبودن محصول کشاورزی با الگوی تغذیه ای کبوتران، شده است. برای مثال در شهر گلپایگان با احداث یک کارخانه بزرگ تولید محصولات لبنی، بسیاری از کشاورزان اقدام به کشت علوفه برای تغذیه دام هایشان

کرده‌اند و دیگر از تنوع کشت محصولات کشاورزی خبری نیست. ۹. به علت وجود رقیب بزرگی چون کود شیمیایی و دیگر کودها با هزینه کم‌تر و دسترسی آسان‌تر به آنها، مالکان و کشاورزان مایل به نگهداری و حتی تعمیر برج‌ها - مگر در مواردی - نیستند که این هم می‌تواند مهم‌ترین دلیل متروک شدن برج‌های کبوتر قلمداد شود (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۲۱۴-۲۱۶).

۷. بازگشت آوار کبوترخانه‌های ایران به طبیعت و زمین‌های کشاورزی

۷. زمینه‌های احیای کبوترخانه‌ها

به شکل کارکرد اولیه آن و یا حالت‌ها و کارکردهای جدیدی می‌توان اندیشید (هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۹-۱۴۳). برخی از آنها عبارت‌اند از:

کشاورزی زمینه اصلی پیدایش و شکل‌گیری کبوترخانه‌ها، بهره‌گیری از کود کبوتران بوده است. یکی از زمینه‌های احیای کبوترخانه‌ها نیز می‌تواند زنده کردن کارکرد آغازین و اصلی آنها - کودپوری - باشد. از آن‌جا که آثار مخرب و منفی کودهای شیمیایی بر محیط زیست برکسی پوشیده نیست، از این رو می‌توان به احیای برج‌های کبوتر همت گماشت. تجربه این نتیجه را اثبات کرده است که وقتی از کودهای طبیعی استفاده می‌شود، کیفیت محصول کشاورزی به گونه‌ای ملموس با کیفیت محصول مزرعه‌ای که در آن از کودهای شیمیایی استفاده شده متفاوت است.

محیط زیست با استفاده از کودهای طبیعی، از آلوده شدن منابع حیاتی بشر، جلوگیری می‌شود. از طرفی احیای کبوترخانه‌ها سبب می‌شود تا کبوتران، این پرندگان مفید، از خطر انقراض در امان بمانند و به نقش مؤثر خود در زندگی بشر ادامه دهند. نقش کبوتران و کبوترخانه‌ها در سالم نگه داشتن محیط زیست به قدری روشن است که نیاز به پژوهش‌های پیچیده و دامنه‌دار ندارد؛ بلکه افزایش حضور آنها در محیط زیست، تنها مستلزم واقع‌بینی و اراده بشر به منظور نجات خود و چشم‌پوشی از منافع سطحی و آنی است.

دامپروری یکی از کارکردهای کبوترخانه‌ها - عمدتاً در خارج از ایران - استحصال گوشت از آنها بوده که با ورود روش‌های صنعتی تولید گوشت و پروتئین کم‌رنگ و کم‌رنگ‌تر شده است.

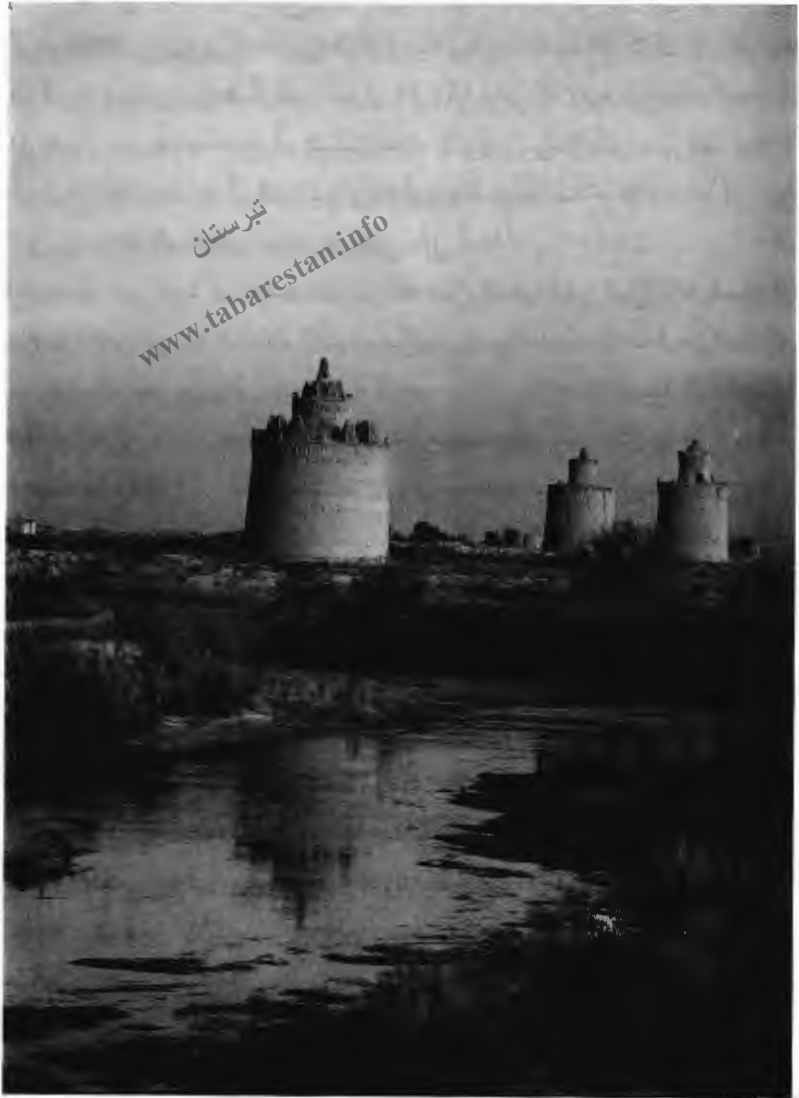
با شناخت مزیت‌های استفاده از گوشت کبوتر، که گوشتی سبک و لذیذ است، اکنون زمینه‌ای برای بقای کبوترخانه‌ها فراهم شده است. گوشت کبوتر را، به سبب مقاومت نسبی کبوتر در برابر بیماری‌ها، و هم‌چنین سبک و لذیذ

بودن آن، می‌توان رقیب منابع پروتئینی دیگر دانست. در بازار مواد پروتئینی، گوشت‌های متنوع و گوناگونی از قبیل بلدرچین، شترمرغ، کبک و... عرضه می‌شود؛ در این شرایط گوشت کبوتر با ویژگی‌هایی که دارد می‌تواند گزینه‌ای در خور توجه باشد. در کشورهای غربی پس از بررسی کبوترها و کبوترخانه‌های ما، به گوشت کبوتر رو آورده‌اند و با اصلاح نژاد انواع گوشتی کبوتران به موفقیت‌های شایان توجهی نایل آمده‌اند.

یادآور می‌شود که حالت تقدسی که کبوتران در ذهن ایرانیان مسلمان داشته مانعی در راه استفاده از گوشت کبوتران بوده است که با فرهنگ‌سازی می‌توان ضمن پرورش کبوتر به گونه صنعتی و احیاء کبوترخانه‌ها به موفقیت‌هایی در زمینه مصرف گوشت این پرنده نیز دست یافت.

صنعت و انرژی امروزه منابع انرژی محدود است. در چنین شرایطی استفاده از تولیدات بومی در دسترس می‌تواند کارساز باشد. از کود کبوتران در زمان‌های پیشین و حتی اکنون در بخش صنعت و انرژی استفاده می‌شده است. کود کبوتر، به دلیل مواد تشکیل‌دهنده آن، در صنایع دباغی و رنگرزی، کاربردهای زیادی داشته به طوری که هنوز هم برای آن بهای قابل توجهی پرداخت می‌شود.

میراث فرهنگی و طبیعی هنگامی که بشر متوجه تخریب و از بین بردن پیشینه و موارث فرهنگی خویش شد راه‌هایی برای زنده نگه داشتن آن در پیش گرفت. میراث طبیعی مکمل میراث فرهنگی است و از آن جداشدنی. بالاخره توجه و تلاش بشر در این زمینه منجر به ارائه کنوانسیون‌های از طرف سازمان علمی، فرهنگی و تربیتی ملل متحد (یونسکو)، در سال ۱۹۷۲ م، شد. در این کنوانسیون تأکید شده است که اعضا باید به شناخت و حمایت خود از بناها و جایگاه‌هایی بپردازند که طبق معیارهای معهود شناسایی شده و در فهرست میراث جهانی به ثبت رسیده‌اند. مهم‌ترین ویژگی این کنوانسیون

۸. کبوترخانه‌ها و بهره‌برداری احترام‌آمیز از طبیعت

تلفیق مفاهیم حفظ طبیعت و حفظ جایگاه‌های فرهنگی در یک سند واحد است. در هر صورت این گنجینه‌های ارزشمند و بی‌دلیل شایستگی آن را دارند که دست کم به شورای ثبت آثار میراث جهانی معرفی شوند تا ضمن حفظ و حمایت از آن، به احیای کارکردهای آن نیز توجه شود. در مقیاس ملی نیز کبوترخانه‌ها، گوشه‌هایی از فرهنگ غنی و برگ‌هایی زرین از هوشمندی کشاورزان ایرانی به حساب می‌آیند و از این رو شایسته توجه، حفظ و مرمت‌اند؛ درست به همان دلایلی که شناخت، حفظ و تداوم فرهنگ غنی این مرز و بوم اهمیت و ضرورت دارد («میراث جهانی چیست»، ۱۳۷۷، ص ۹۵۶).

چشم‌انداز فرهنگی میراث بشری آمیزه‌ای است از نیروهای انسانی و طبیعی. چشم‌اندازهای طبیعی و فرهنگی، به مثابه تلفیقی از طبیعت و فرهنگ ملت، بیانگر جنبه‌هایی از نبوغ ملت است و تداوم هر آنچه ملت در طی قرون و اعصار ابداع کرده یا می‌تواند در آینده بیافریند. محیط طبیعی زندگی مردم نیز در شکل دادن به هویت فرهنگی انسان سهم است. آثار خلاقیت انسان در مناظری جای گرفته که خود منابع الهام و زیبایی است. این میراث از نظر علوم و بقایای گونه‌های نباتات و حیوانات، که تشکیل دهنده منابع غیر قابل تجدید و ضروری برای تداوم زندگی و بقای این کره خاکی هستند، اهمیتی اساسی دارد. این میراث چه بناهای تاریخی باشد و چه فضاها و مناظر و طبیعت محافظت شده، همواره در معرض خطرهای تخریبی ناشی از تأثیر گذشت زمان. اعمال غیرمسئولانه افراد، فرسایش، رطوبت، آلودگی، شهرسازی، صنعتی شدن، توریسم گروهی و همگانی ... است. در برابر چنین خطرهای رو به تزاید، حفاظت از این میراث و مشارکت فعالانه، در نگهداری آن، به شدت احساس می‌شود.

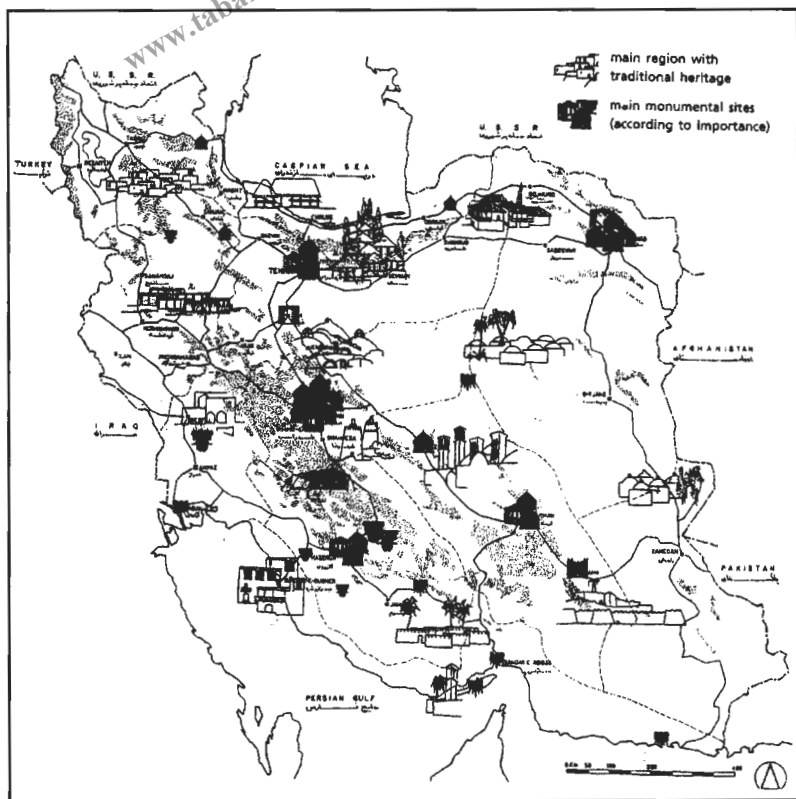
کنوانسیون حفاظت میراث فرهنگی و طبیعی جهان صرفاً به منظور یادآوری مسئولیت کشوری که میراث در آن قرار دارد نیست، بلکه همه افراد بشر، که متولی حفاظت از میراث طبیعی و فرهنگی در این سیاره هستند، در

نگهداری آن مسئولیت مشترکی دارند. مردم کشوری که یکی از این آثار در آن قرار دارد، فرصت مراقبت از بهترین عناصر خود را به دست می‌آورند ولی مهم‌تر از آن، امکانی است که بدین طریق به مردم کشورهای دیگر داده می‌شود تا این میراث را که بعضاً به خوبی شناخته شده و بعضی شناخته نشده و معروف نیستند، کشف کنند و بشناسند. این امر بیش‌تر از همه در مورد چشم‌اندازها مصداق دارد. آنها، هم برای اهالی بومی آن سرزمین ارزش دارند و هم برای کسانی که به آنها عشق می‌ورزند و غالباً از نقاط دور به دیدنشان می‌آیند. به راستی که مشهورترین چشم‌اندازهای جهان شهرت خود را از یک نظر، مدیون توصیف، تشریح و نظارت هنرمندان، سیاحان و دانشمندان خارجی هستند. عرضه و تکمیل این فهرست امکان اندازه‌گیری این ثروت و گوناگونی آن را به دست می‌دهد (مایورزاراگوزا، ۱۳۶۷، ص ۴؛ لونتال، ۱۳۷۷، ص ۱۸-۲۱).

گردشگری زیبایی خیره‌کننده این شاهکارهای هنری - بی‌شک - دیدارکنندگان را به تعجب وامی‌دارد، از این رو بسیاری طالب و مشتاق دیدار این بناها هستند، با توجه به این که بیش‌ترین و زیباترین کیبوترخانه‌ها در شهر اصفهان و اطراف آن قرار دارند احیای آنها اهمیت ویژه‌ای دارد. ناگفته پیداست که اکوتوریسم (بوم‌گردشگری) که بخش مهم و شایان‌توجهی از صنعت بزرگ و رو به گسترش گردشگری به‌شمار می‌آید و منافع مادی آن را نیز نادیده نمی‌توان گرفت، به نمونه‌های بکر و اصیل، که کیبوترخانه از جمله آنهاست وابسته است. برای برنامه‌ریزی به منظور راه انداختن تورهای گردشگری و دیدار گردشگران از کیبوترخانه‌ها به سرمایه‌چندانی نیاز نیست، با سرمایه‌ای اندک می‌توان به سود در خور توجهی دست یافت.

اقتصاد با توجه به محدود بودن منابع اقتصادی، مخصوصاً در روستاها، و نبود جنبه‌های متنوع و چندگانه درآمد و تولید در روستا، بهره‌گیری از کیبوترخانه‌ها می‌تواند اقتصاد خانواده‌های کشاورز را نیز بهبود بخشد. احداث

یک کبوترخانه از منابع محلی و با توجه به نیروی کار ارزان و فرصت کافی در روستا هزینه‌های هنگفتی ندارد، هرچند از بسیاری از کبوترخانه‌های موجود هنوز می‌توان استفاده کرد. علاوه بر سود و هزینه، یادآور می‌شود که در روستا مواد اولیه از تولید تا مصرف با موانع کم‌تری تهیه می‌شود، از این رو در چرخه تولید بسیاری از هزینه‌های اضافی از قبیل حمل و نقل صرفه‌جویی می‌شود.

۹. توصیه مشاور طرح جامع گردشگری کشور به امکان بهره‌برداری گردشگری از کبوترخانه‌ها

تاریخ علم و پژوهش احیای کبوترخانه‌ها از بُعد تاریخ و تاریخ علم نیز مقوله‌ای درخور بررسی است. از آنجایی که کبوترخانه‌ها عناصری کارکردی و دارای قدمت و حاوی نکات و زوایای دقیق و ظریف، در زمینه‌های علمی متفاوت هستند؛ شناخت و تحقیق علمی آنها می‌تواند ما را به زوایای ناشناخته‌ای از علوم رهنمون شود.

برای مثال علوم ریاضی در بهره‌گیری از سطح بیشینه در حجم محاط کبوترخانه، اصول مربوط به حرکت، پرواز و قوانین مربوط به تشدید و رزونانس، که می‌تواند با ورود مهاجمانی همچون مار و روباه به کبوترخانه و پرواز هم‌زمان کبوترهای بسیاری اتفاق بیفتد، و تدابیر پیش‌بینی شده برای انهدام کبوترخانه در این موارد (فرضیه‌ای در این زمینه کبوترخانه‌ها را اولین ساختمان‌های ضد زلزله جهان معرفی می‌کند)، هم‌چنین ظرافت‌هایی که منطبق بر شناخت علم جانورشناسی است و تمهیداتی که در این خصوص و به جهت بهره‌برداری بیشتر و آسیب‌پذیری کمتر کبوترخانه‌ها و کبوتران اعمال می‌شود و یا ناشی از شناخت و اشراف به علم روان‌شناسی جانوری است، مثال‌هایی از این دست هستند.

در هر صورت مطالعه دقیق کبوترخانه‌ها از منظر زمینه‌های علمی نباید متوقف شود و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای باید فعالیت خود را در این زمینه قوت و شدت بخشند.

اجتماعی بسیاری از قواعد و تعاملات اجتماعی در نحوه نگهداری، معامله، اجاره، وقف و... کبوترخانه‌ها بروز می‌کرده و شکل می‌گرفته است. شناخت این زمینه‌ها و روابط اجتماعی می‌تواند ذهن کارشناسان اجتماعی را به خود مشغول کند و ثمراتی در پی داشته باشد.

بشر امروز که در چنبره مسایل و مشکلات گوناگون گرفتار است، برای رهایی خود از مشکلات اجتماعی و روانی در جست‌وجوی راه‌های مؤثری

است. یکی از قوی‌ترین راه‌های رهایی، ارتباط مستقیم با طبیعت است؛ چرا که یکی از دلایل سرگشتگی و حیرانی بشر امروز فاصله گرفتن از طبیعت است و هم صدمه زدن و نابود کردن آن.

تصور وجود کبوترخانه‌ای در محیط شهری و ارتباط نزدیک داشتن با کبوتران، این منادیان صلح و زیبایی و مشاهده چرخش آنها در آسمان آشتی با پدیده‌ای از طبیعت است که خاطره‌های شیرین در ذهن، به ویژه ذهن کودکان و نوجوانان، به جا می‌گذارد.

هنر و معماری به کبوترخانه‌ها نه صرفاً به مثابه آثار تاریخی و باستانی، بلکه باید در حکم آثاری نگریست که روح زنده و پایدار درون آنها می‌تواند الهام‌بخش هنرمندان معاصر باشد تا به ارائه طرح‌های روح‌نواز و بدیع پردازند. ساختمان دلفریب و زیبای کبوترخانه‌ها بیننده کمال جو را به دنیایی مشحون از لطافت و تخیل رهنمون می‌شود و از این طریق و به سادگی به اجابت یکی از رسالت‌های هنر و جنبه‌های معماری می‌انجامد.

تغییر کاربری در کنار حرکتی که به منظور حفظ میراث فرهنگی در کشورمان آغاز شده می‌توان به احیای برخی بناها مثل کبوترخانه و به تغییر کاربری آنها نسبت به گذشته اندیشید. کاربری‌های جدید بیش‌تر خدماتی هستند و در حوزه‌ها و زمینه‌های فرهنگی نمود دارند. به هر حال، این خود زمینه حفظ و حتی معرفی این بناها را فراهم خواهد کرد. از نمونه این تلاش‌ها می‌توان از مرمت و بازسازی کبوترخانه‌ای در شهر میبد یاد کرد که با توسعه شهر، این بنا در محدوده فرمانداری شهر قرار گرفته است. اکنون، این کبوترخانه با نورپردازی داخلی و نمایش جسم بی‌جان کبوتران به گونه‌ای است که بازدیدکنندگان علاوه بر مشاهده شکل بیرونی بنا، یا درون آن می‌توانند با جزییات و نحوه کارکرد کبوترخانه نیز آشنا شوند.

آنچه در این فصل آمد بیان این بود که کبوترخانه‌ها از دیربازی که آغاز و ردپای دقیقی از آن در دست نیست احداث شده و از آنها عمدتاً در جهت استحصال از کود کبوتران بهره‌برداری می‌شده است. هم‌چنین به واسطه حضور کارا در عرصه زندگی اجتماعی و اقتصادی - خصوصاً اقتصاد کشاورزی - کبوترخانه‌ها در شئون فرهنگی این سرزمین نیز جای گرفته‌اند. در انواع متون و منابع از متون ادبی، تاریخی، جغرافیایی و کشاورزی به تناسب از آنها نام برده و بعضاً نیز به نحوه بهره‌برداری و استفاده از کود کبوتران اشاره‌های دقیق و موşkافانه‌ای گردیده است.

با بررسی آمارها و شواهد مربوط به کبوترخانه‌ها، به روند رو به تخریب و نابودی کبوترخانه‌ها پی برده و زمینه‌ها و دلایل آن بررسی گردید. بدین منظور و با هدف بهره‌برداری از مزیت‌های کبوتر و کبوترخان (کبوترخانه) مطابق با آنچه معمول بوده و رواج داشته به اضافه زمینه‌های متناسب با نیاز امروز تحت عنوان زمینه‌های احیا اشاره شده است.

اما در این خصوص بعضاً کسانی به دقت موضوعیت کبوترخانه و مسائل مرتبط از جمله، تاریخچه ساختار و نحوه استفاده، میزان محصول برج‌ها، تجزیه و تحلیل و دسته‌بندی برج‌ها را در قالب یک گزارش و یا تحقیق کامل ارائه نموده‌اند که به منظور شناخت آنها اشاره شده است.

فصل سوم

کبوترخانه از نگاه گردشگران

شناخت و آگاهی بشر از گذشته و پیشینه‌اش به راستی محدود و ناقص است، به نحوی که از همین لحظه هر چه که به اعماق تاریخ بیشتر توجه شود، تاریک‌تر و ناشناخته‌تر می‌نماید. آنچه هم که به جا مانده با توجه به محدودیت ابزار و روش‌ها و متنوع نبودن آن از کمیت و کیفیت بالایی برخوردار نیست. در آنچه نیز که در دسترس است تردیدهایی وجود دارد. اما اگر تاریخ صرف و لزوماً انعکاس اخبار و روایت‌های مربوط به حاکمیت‌ها، جنگ‌ها، رویدادها و برخوردهای مهم و قابل توجه و خاص نباشد، بسیاری از شئون روزمره مردم در زوایای تاریخ کماکان ناشناخته باقی مانده است.

کبوترخانه به مثابه نشانه‌ای از درک و توانایی بشر در بهره‌برداری و تعامل با طبیعت است. اهمیت کبوترخانه‌ها از دیدگاه تاریخی نادیده گرفته شده است. سیاحان خارجی، اطلاعات ذی‌قیمت و مفیدی از کبوترخانه‌ها در سفرنامه‌های خود آورده‌اند که در این مختصر به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱. ابن بطوطه / سفرنامه ابن بطوطه، قرن هشتم قمری کهن‌ترین سفرنامه‌ای که در آن از برج‌های کبوتر اصفهان یاد شده سفرنامه ابن بطوطه

است. ابن بطوطه مراکشی، سیاح قرن هشتم قمری، به هنگام گذشتن از مسیر «اشترجان» و «فیروزان» به اصفهان، چنین می نویسد:

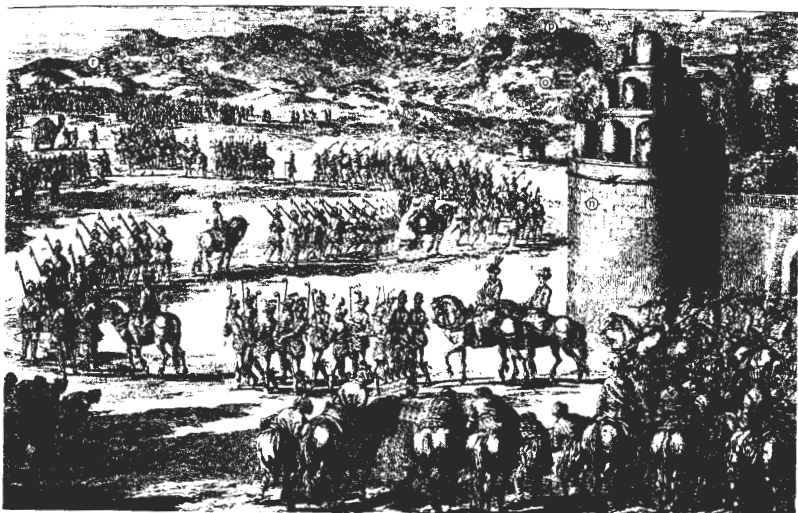
«نخست به اشترگان رسیدیم. اشترگان شهری است نیک و پر آب و دارای باغ‌ها، مسجد زیبایی نیز دارد که آبی از وسط آن می‌گذرد. سپس به شهر فیروزان رفتیم، که شهری کوچک است و نهرها و باغ‌ها و درخت‌ها دارد... فردا به قریه فیلان رفتیم، قریه فیلان قریه بزرگی است که روی رودخانه عظیمی ساخته شده و در کنار آن مسجد بسیار زیبایی وجود دارد و از زمین تا داخل مسجد پله‌ای می‌خورد و اطراف مسجد را باغ‌ها فرا گرفته است. آن روز را نیز از وسط باغ‌ها و آب‌ها و دیه‌های زیبا که برج‌های کبوتر زیادی در آنها دیده می‌شود به مسیر خود ادامه دادیم و پسین روز به شهر اصفهان رسیدیم» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ص ۲۱۱).

۲. شاردن / سفرنامه شوالیه شاردن، ۱۶۶۴-۱۶۷۰م. سفرنامه شوالیه شاردن مربوط به سال‌های ۱۶۶۴-۱۶۷۰ میلادی می‌باشد که در زمان صفویه به ایران آمد و به توصیف مناظر طبیعی، تحولات سیاسی، بناهای تاریخی و شاهکارهای هنری ایران، حتی مسائل مذهبی و اجتماعی این مرز و بوم پرداخت. وی در سفرنامه خود درباره کبوتر و کبوترخانه این‌چنین بیان می‌کند: «از آنجایی که سرگین^۱ کبوتر برای خربزه بهترین کود است، در سراسر کشور عده کثیری کبوتر نگه می‌دارند و تکثیر می‌کنند. من معتقدم که در این سرزمین (ایران) بهترین کبوترخانه‌ها ساخته می‌شود. این برج‌های کبوتران از بزرگ‌ترین کبوترخانه‌های ما (در فرانسه) شش بار بزرگ‌ترند و با

۱. سرگین (sergin): فضله حیوانات به‌خصوص وقتی که آن را خشک و جهت سوزاندن تهیه کرده باشند.

آجر (خشت) ساخته شده و روی آنها با گچ و آهک اندود کرده‌اند. برج از سمت اندرون از بالا تا پایین پوشیده از حفره‌هایی است که کیوتران در آن لانه کنند... در اطراف اصفهان بیش از سه هزار برج کیوتران وجود دارد و چنان‌که گفتیم بیشتر تر نه برای تغذیه کیوتران بلکه جهت به دست آوردن سرگین آن پرندگان ساخته شده‌اند.» (شاردن، ۱۳۳۰، ص ۳۸۶).

بنا به گفته شاردن در ناحیه اصفهان سرگین کیوتر را به وزن می فروخته‌اند و هر چهارده لیور آن به «یک بیستم دینار به نرخ قرن هفدهم = ۱۳۰ دینار به نرخ قرن چهاردهم» فروخته می‌شد و برای کسب حق ساختن برج کیوتران، یا به قول شاردن از کیوترخان (colombier) و فروختن سرگین کیوتر عوارضی جزئی به نفع دولت مأخوذ می‌گردیده است (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۶۴).

۱۰. دست‌نگاره‌ای از سفرنامه کمپفر، برج کیوترخانه در محل عبور دسته‌های دوازده نفری شاطران، دوره صفویه

۳. انگلبرت کمپفر / سفرنامه کمپفر، ۱۶۸۳-۱۶۸۵م. انگلبرت

کمپفر، طیب، سیاح و محقق آلمانی که در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی در اصفهان حضور داشته ضمن معرفی باغ هزار جریب، درباره برج‌های کبوتر آن چنین می‌نویسد:

«... از این‌ها گذشته باید از چهار کبوترخانه یاد کرد که معمار در چهار گوشه زمین بنا کرده است. این‌ها را به شکل برج قلعه‌ها و از خشت خام ساخته‌اند. سقف آن دارای سوراخ‌های متعدد برای کبوترهاست و کنگره‌ای نیز برای آن ساخته‌اند. در داخل آن هزارها لانه ردیف هم دیده می‌شود که کبوتران در آنها قرار می‌گیرند. منظور از ساختن این کبوترخانه‌ها فقط این است که فضله کبوتر را که به کار کود دادن صیفی‌کاری و تاکستان‌ها - هر سال دو بار - می‌خورد به دست آورند. به کبوتران نیز کسی صدمه نمی‌رساند. اما اغلب این برج‌های مخصوص کبوتر را از آن جهت می‌سازند که به خانه آبرو و حیثیتی بدهند. زیرا این کبوترخانه‌ها از سایر بناها مرتفع‌تر است و از دور نگاه بیگانگان را به خود جلب می‌کند» (کمپفر، ۱۳۶۰، ص ۲۱۷).

کمپفر هم چنین تصویر زیبایی از مراسم عید قربان در کنار برج شرقی باغ هزار جریب ارائه می‌دهد که در آن علاوه بر موقع و منزلت ملازمان و گروه‌های دربار، قرار گرفتن چند بنای اطراف را به حروف لاتین به شرح زیر نشان می‌دهد (← کمپفر، ۱۳۶۰، ص ۲۱۷):

n - کبوترخانه در گوشه (شرقی) باغ هزار جریب.
 o - تفرجگاه تخت سلیمان در دامنه کوه صفه (در حال حاضر چشمه پاچنار).
 p - خرابه‌های یک برج یا یک روستا بر قلّه کوه صفه (بقایای قلعه عظیم شاه دژ).

roq - قلعه گبرها و میل شاطر دوانی (امروز اثری از آنها باقی نیست).

۴. **لیدی مری شیل / خاطرات لیدی شیل، ۱۸۴۹-۱۸۵۳م.** شیل در خاطراتش به اصفهان و بازدید از این شهر تاریخی اشاره می‌کند: از میان انبوه بناهای مهم و باارزش و تاریخی اصفهان به برج‌های کبوتر نیز توجه ویژه‌ای می‌نماید و حاصل دیدار و پرس‌وجویش را چنین ضبط می‌نماید: «اصفهان برای کبوتران در حکم ارض موعود است. انبوه کبوتر دسته دسته مثل ملخ در سراسر این شهر به جولان مشغول‌اند، با آن‌که مورد مصرف غذایی ندارند. اصولاً مردم به آنها دل‌بستگی و علاقه فراوانی دارند و سعی می‌کنند که هرچه ممکن است تعداد بیش‌تری کبوتر در اصفهان پرورش دهند. برای این کار نیز محل‌های مخصوصی به شکل برج‌های مرتفع به رنگ سفید (گلی) ساخته‌اند که در سراسر ایالت پراکنده است و از آنها بیش‌تر از هر نوع بنای دیگری مواظبت می‌کنند» (شیل، ۱۳۶۸، ص ۱۹۷-۱۹۸).

۵. **کنت دوگوبینو^(۵) / سه سال در آسیا، ۱۸۵۵-۱۸۵۸م.** دوگوبینو با نگاه دقیق و کنجکاو خود وصفی از ساختار درونی برج‌های کبوتر نموده و در یادداشت‌های خود از کارکرد و محصول برج‌های کبوتر سخن به میان می‌آورد: «... هم‌چنین با نخستین کبوترخانه آشنا شدیم. کبوترخانه یکی از بناهای جالب اطراف اصفهان است. آنها راکم و بیش به اندازهٔ برج بزرگ یک قلعه می‌سازند. قسمت تحتانی آن دارای خطوط متقاطع و پیچ در پیچ تزیینی است که کار زرگری واقعی به شمار می‌رود که در خشت و گل به عمل آمده است. روی آن چینه‌های آجری قرار دارد که بنا بر سلیقه صاحبانش با بوالهوسی ترتیب یافته و بالاخره در قسمت فوقانی آن هرمی دارد با سوراخ‌های متعدد قرینه هم‌دیگر که لانه کبوتران است. کشاورز ایرانی اهمیت زیادی به کودهایی که سالیان دراز در این محل جمع می‌شود می‌دهد و از آن استفاده خوبی برای کشت سبزیجات می‌کند» (گوبینو، ۱۳۶۷، ص ۱۹۰).

۶. ارنست هولتسر^(۶) / ایران در یکصد و سیزده سال پیش، ۱۸۶۲م.

هولتسر در یادداشت‌های خود پس از اشاره به کارکرد برج‌های کبوتر و زمینه استفاده کود کبوتران، با حساسیت سرنوشت برج‌ها را در آن دوران پی‌گیری می‌نماید. او در نوشته‌هایش که لحنی تأسف‌انگیز نیز دارد می‌نویسد: «این برج‌ها مخصوصاً برای پرورش و نگهداری تعداد حتی الامکان زیادی کبوتر ساخته شده تا از فضولات آنها به جای کود (منظور کود است) مزارع به خصوص خیار و خربزه استفاده شود. بیست سال پیش تعداد زیادی از آنها وجود داشتند اما بسیاری از آنها در اثر اهمال کاری درهم ریختند، بعد خرابشان کردند مخصوصاً پس از قحطی سال ۱۸۶۹-۱۸۷۰م. که عده زیادی از کبوترها کشته و یا پراکنده شدند. بلاشک حکام و خدمت‌گزاران آنها بیش از دیگران مزاحم کبوتران شدند و دهقانان و مالکین برج‌ها دیگر قادر نبودند جلوی تیراندازی آنها را بگیرند. سابقاً تیراندازی به کبوتران در این حوالی طبق قانون قدغن بود. به علاوه تفنگ‌های قدیمی هم به اندازه تفنگ‌هایی که از اروپا وارد می‌کنند صدمه نمی‌رساند.

حیف که اکنون فقط چندتا از این برج‌ها باقی مانده‌اند، چون دیگر ساخته نمی‌شوند. اینها آرایشی بودند برای صحرا و مزارع که به خصوص پس از برچیدن حاصل، منظرهٔ یکنواختی دارند» (هولتسر، ۱۳۵۵، ص ۸۲).

۷. دکتر ویلز / ایران در یک قرن پیش، ۱۸۶۷-۱۸۸۲م. دکتر ویلز

در خاطرات خود با نگاهی دقیق توأم با تحسین به ذکر توصیفی از کالبد بیرونی و باحوصله‌ای فراوان به جزئیات داخلی برج‌های کبوتر اشاره می‌کند. وی هم‌چنین به سازوکار اداره و بهره‌برداری از برج‌ها پرداخته و نگرانی خود را از خرابی آنها ابراز می‌دارد. وی می‌گوید: «کبوتران چاهی همیشه در خطر

شکار شدن به وسیله شغال و روباه‌ها هم هستند. لذا مردم شریف اصفهان که باهوش‌ترین مردم ایران محسوب می‌شوند، اقدام به ساختن برج‌هایی به نام برج کیوترخان برای خود می‌کنند که به صورت یک استوانه به قطر بیست متر و با ارتفاعی متفاوت از سه تا بیست و پنج متر بنا می‌گردد. در کوچک مربوط به برج‌های کیوترخان معمولاً سالی یک بار آن هم به منظور جمع‌آوری فضله و نظافت کلی و تعمیر احتمالی باز می‌گردد. فضله به هم فشرده و محکم به مدت یک سال روی هم انباشته شده برج‌ها، برای زراعت‌کاران حسابگر اصفهانی ارزش فوق‌العاده‌ای دارد. آنها این فضله‌ها را به صورت قالب‌هایی به شکل مکعب آجری درمی‌آورند؛ و هر قالب از آن را به قیمت یک تا دو قران به دیگران می‌فروشند. طرز ساختمان داخلی برجک به صورت دو دیوار متقاطع صلیب‌وار به چهار قسمت مجزا تقسیم شده است، که داخل آنها دور تا دور به صورت سوراخ‌های آشیانه‌مانندی درآمده است. من شخصاً به شمارش آشیانه‌های زوجی داخل یکی از این برجک‌های بزرگ پرداختم. تعداد این آشیانه‌ها بالغ بر هفت هزار و یکصد لانه بود. در حالی که تعداد آشیانه‌های بیرونی برج هم بالغ بر پانصد [لانه می‌شد.] و حدود یک هزار و ششصد لانه هم در دیواره صلیبی وسط بود. اغلب این برج‌ها در حال حاضر رو به خرابی گذاشته و از قرار معلوم با تغییر پایتخت از اصفهان به تهران و در نتیجه از رونق افتادن بازار خربزه [و] هندوانه آن، بیش از این، ساخت و نگهداری این نوع برج‌ها مقرون به صرفه نیست و استفاده چندانی ندارد. هرچند که مالک و اداره‌کننده این نوع برج‌های کیوترخان هرگز دانه‌ای برای کیوتران برجک خود تهیه نمی‌کنند، زیرا این حیوانات بی‌آزار به منظور تغذیه به نقاط دوروبر و مزارع نزدیک پرواز می‌کنند و تنها به هنگام استراحت و تخم‌گذاری به لانه برمی‌گردند» (ویلز، ۱۳۶۸، ص ۱۷۵).

۱۱. برج‌های کبوتر تصویری از سفرنامه دیولافوآ

۸. مادام دیولافوآ / ایران، کلدیه و شوش، ۱۸۸۴-۱۸۸۶م. در خاطرات مادام ژان دیولافوآ، به فلسفه وجودی برج‌های کبوتر در استحصال کود از کبوتران به منظور بارور کردن زمین‌های کشاورزی اصفهان و کثرت وجود آنها در اطراف شهر اصفهان اشاره می‌شود. وی گفتار خود را با ذکر مقدمه‌ای آغاز می‌کند: «بی‌مناسبت نمی‌دانم که چند کلمه‌ای هم راجع به طرز عمل دهقان اصفهانی ذکر کنم. این مسئله مسلم است که زمین هر قدر هم حاصل‌خیز

باشد بدون آب، گیاهی در آن نمی‌روید، اما آب هم به تنهایی حاصل‌خیزی زمین را ضمانت نمی‌کند، بلکه برای به دست آوردن محصول خوب باید از راه دیگری هم زمین را تقویت کرد و به وسیله کود دادن، مواد لازم را برای آن فراهم ساخت.... طریقه دیگری هم برای فراهم کردن کود هست. مالکین در اطراف شهر اصفهان در دهکده‌ها برج‌های بزرگ و متعددی برای کبوتران صحرايي ساخته‌اند. کبوتر به قدری در اصفهان زیاد است که شخص تازه‌وارد تصور می‌کند که تمام اهالی از گوشت کبوتر تغذیه می‌کنند ولی این طور نیست. این حیوان دعوت شده است که اجتماعی تشکیل دهد و بیشتر در برج بماند و فضولاتی در آن بریزد. فضله کبوتر چون با خاک خرابه‌ها مخلوط شود برای پرورش خربزه و هندوانه معروف اصفهان کود بسیار خوبی است» (دیولافوآ، ۱۳۶۹، ص ۳۰۳).

۹. لرد کرزن / ایران و قضیه ایران، ۱۸۸۹م. لرد کرزن در خاطرات خود بادقت و هیجان، برج‌های کبوتر را وصف می‌نماید. وی بخش‌های مختلف ساختمان برج را بازدید، از آنها دست‌نگاره تهیه و تمثیل‌های اجتماعی نیز ارائه می‌دهد. وی در این زمینه به پی‌گیری سوابق تاریخی پرداخته و روش بهره‌برداری برج را نیز معرفی می‌کند: «برج کبوتران - در حوالی شهر اصفهان جالب‌ترین چیزی که دیده می‌شود تعداد زیادی برج گرد یا مناره کوچکی است که بر رأس آن ساخته‌اند. این برج‌ها گاهی شصت تا هفتاد پا ارتفاع دارد و آن را در وسط محوطه یا باغی برپا می‌سازند که در نظر کسانی که با آن آشنا نباشند یادآور قلعه‌های دوره سرکرده‌های فتودالی است، ولی حقیقت امر این است که از جنبه‌های رمانتیک پاک خالی است، چون برج کبوتر است و برای حمایت این پرندگان و پرورش آنها ساخته می‌شود. این کبوتران روزها در مزارع می‌مانند و شب‌ها در این برج‌ها به استراحت می‌پردازند.

[قسمت داخلی برج‌ها] حفره‌های فراوان و چاله‌ای هم در وسط دارد که برای انباشتن فضله این حیوانات است و آن فضله‌ها در گرداگرد جالیزهای مجاور پراکنده است. این چاله‌ها را سالی یک بار تمیز می‌کنند، ولی من گمان می‌کنم خسارتی که از این پرندگان به کشتزارها می‌رسد به مراتب بیشتر از ارزش کود آنهاست. در زمان شاردن گویا سه هزار تا از این برج‌ها در حوالی شهر بوده و در کتاب اولثاریوس خوانده می‌شود که پادشاه بر بالای آن می‌رفته و در کاری پیشقدم بوده که بعداً در هارلینگام (انگلستان) یا مونت کارلو قرن نوزدهم متداول شده یعنی پرندگان را که ایرانیان کبوتر یا نوک آبی می‌نامند وقتی که از سوراخ پرواز می‌کردند با تیر می‌زده است» (کرزن، ۱۳۶۷، ص ۲۲).

۱۰. ابراهیم و ویلیامز جکسن^(۷) / سفرنامهٔ جکسن، ۱۹۰۳ و ۱۹۱۸-۱۹۱۹م.

این استاد دانشگاه به وصفی شاعرانه از دشت اصفهان و مناظر اطراف آن می‌پردازد. در این توصیف از برج‌های کبوتر به عنوان یک ویژگی خاص یاد شده و به هدف ساخت این برج‌ها نیز اشاره می‌کند: «شهر در دشت همواری قرار گرفته است که تا فرسخ‌ها در پیرامون آن امتداد دارد. مدخل شهر از میان تاکستان‌های محصور و باغ‌هایی می‌گذرد که تنوع رنگ‌های آن به فرش‌های ایرانی می‌ماند. مناره‌های باریک و بلند مساجد سینهٔ آسمان را می‌شکافد و قبه‌های فیروزگون آنها با رنگ‌های آسمانی رقابت می‌ورزد. درختان بید و تبریزی به این صحنه رنگ و جلا می‌بخشند و منظره تپه‌های دوردست زمینه‌ای مضرس برای این تصویر دلغریب به وجود می‌آورد. یکی از ویژگی‌های این منظره، برج‌های کبوتر متعددی است که به صف در کنار جاده و در پهنهٔ دشت قد برافراشته‌اند. این کبوترخانه‌های برج آسا که از گل و آجر ساخته شده و به آسیاهای بادی شبیه هستند که

پره‌های پروانه‌ای آنها شکسته باشد، مأمّن و آشیانه هزاران هزار کبوتر و منبع درآمدی هنگفت برای کسانی هستند که فضولات این پرندگان را به عنوان کود به مزارع اطراف می‌فروشند» (جکسن، ۱۳۵۷، ص ۳۰۵-۳۰۶).

۱۱. فردریک ریچاردز^(۸) / سفرنامه فرد ریچاردز، ۱۹۳۰م. ریچاردز

در سفرنامه خود باهیجان و تحسین از برج‌های کبوتر نام می‌برد. وی تلاش بسیار می‌کند که وصف عینی و ذهنی هرچه کامل‌تری به مخاطب خود ارائه دهد. برای این منظور وی به ساختار بیرونی و درونی، محصول، نحوه کارکرد، مصالح و شیوه ساخت، و روش نگهداری آنها اشاره می‌کند. وی ضمن اشاره به دلیل ساخت برج‌ها به دلیلی از دلایل ویرانی برج‌های کبوتر نیز اشاره دارد: «یکی از برجسته‌ترین و شگفت‌انگیزترین چیزها در حول و حوش اصفهان برج‌های گرد و بلندی است که قسمت فوقانی آنها دارای طرح‌های زیبا و دل‌انگیزی می‌باشد. این‌ها شبیه به برج‌های گرد قصور (قصرها) قرون وسطی در انگلستان است، با این تفاوت که در بالای آنها اغلب دو یا سه برج یا مشابه مشاهده می‌شود که به ترتیب هر یک از دیگری کوچک‌تر می‌گردد، تا هنگامی که اندازه مرتفع‌ترین آنها به شصت تا هشتاد پا می‌رسد. در نظر اول این تصور برای شخص پیش می‌آید که این‌ها دژهای قدیمی هستند، ولی هنگامی که از نزدیک به بررسی آنها می‌پردازیم بطلان این نظریه ثابت می‌شود. خربزه‌های عالی اصفهان مشهور است و این کبوترخانه‌ها برای نگهداری کبوتران به منظور استفاده از کود حیوانی ساخته شده است؛ در زمان شاه عباس پرورش‌دهندگان خربزه‌های مرغوب برای این کار متحمل مخارج زیادی می‌شدند.

داخل این برج‌ها، مرکب از حجره‌های کوچکی است که کبوتران

آشیانه‌های خود را در آن جا می‌سازند و در حدود پنج تا شش هزار حجره در این برج‌ها وجود دارد که در هر یک از آنها یک جفت کبوتر جفت‌گیری می‌کنند و تشکیل خانواده می‌دهند. این برج‌ها اکنون مورد استفاده نیست و ویران شده است ولی در عین حال ارزش این را دارد که از لحاظ معماری مورد ملاحظه و معاینه واقع شود، بعضی از آنها طوری ویران شده است که قسمتی از تمام ساختمان برج را می‌توان مشاهده کرد و دانست که معماران آن تا چه اندازه برای صرفه‌جویی از زمین استادی و مهارت به خرج داده‌اند. در مرکز ساختمان دو دیوار یکدیگر را به شکل زاویه قائمه قطع کرده و یک صلیب تشکیل داده‌اند. هر دو دیوار مزبور و هم چنین قسمت داخلی دیوارهای خارج دارای حجره هست. از هر اینچ زمین استفاده شده به طوری که این قسمت از برج عیناً شبیه کندوی زنبور عسل است. درب این برج که در نیمه ارتفاع آن واقع شده فقط سالی یک بار باز می‌شده و آن هم برای خارج کردن کود بوده است. در غیر این مواقع آن را مانند خود برج با آجر پوشانیده روی آن گچ می‌مالیدند. طرز آجرکاری پیش آمدگی لبه بام و منارها که سالم مانده است، خیلی مزین است و در ساختن آن فقط مفید بودن را مورد توجه قرار نداده‌اند. بعضی از این آجرها مانند ردیف دندان و برخی دیگر را طوری ترتیب داده‌اند که مثلثی شکل درآمده است. دریچه‌هایی که در بالا به عنوان مدخل تعبیه شده و هم چنین محل خروج کبوترها شبیه طرح شطرنجی است. قبل از اقدام به ساختن این برج‌ها، کبوترها آشیانه‌های خود را در قنات‌ها می‌ساختند ولی شغال‌ها و روباه‌ها برای سیر کردن خود به آسانی به این محل دسترسی پیدا می‌کردند و از این جهت اصفهانیان مقصد تصمیم گرفتند که برای آنها خانه‌های محفوظی بسازند تا این‌که کبوترها پس از جمع کردن دانه در مزارع به این خانه‌ها باز گردند. هنگام مسافرت شاردن به ایران در حدود سه هزار کبوترخانه در خارج شهر اصفهان بوده که در بعضی از آنها ۱۴۰۰۰

کبوتر لانه کرده بودند. برای درک این نکته که اصفهانی‌ها مالک عده زیادی از آنها بودند محاسبه ریاضی دشواری ضرورت ندارد. اکنون اصفهان پایتخت نیست و میزان تقاضا برای خربزه‌های مرغوب چندان نمی‌باشد و در نتیجه کبوترخانه‌ها رو به ویرانی گذاشته است» (ریچاردز، ۱۳۴۳، ص ۷۳).

۱۲. الیزابت بیزلی / برج‌های کبوتر اصفهان

این باتوی انگلیسی با دقتی در خور تحسین به وصف عینی و ذهنی جنبه‌های مختلف موضوع می‌پردازد. این تلاش ارزشمند بدون شک امروزه سند فرهنگی‌ای ارزشمند محسوب می‌گردد که درخصوص برج‌های کبوتر وصفی نسبتاً جامع ارائه نموده است: «نسل‌ها جهانگردان شگفتی‌های اصفهان را یاد نموده و اغلب به حد کافی متعجب و مفتون شده‌اند که برج‌های خارق‌العاده کبوتر را که چون نقطه‌هایی در دریایی از باغات میوه اطراف شهرها به پاخاسته‌اند مورد بحث قرار دهند. با ابعاد بزرگی که این برج‌ها دارند به نظر غیرعادی و خارج از زمینه می‌رسند، در واقع همانند استحکامات دریایی می‌توانند باشند که صدها فرسنگ در داخل زمین به‌طور انفرادی دور افتاده‌اند و یا مهره‌های شطرنجی که منتظر اتخاذ تصمیم یک گول دوردست باشد.

برج‌های بزرگ‌تر آزاد بوده ولی بسیاری از برج‌های کوچک‌تر داخل دیوارهای باغات قرار گرفته‌اند و به‌طور گول‌زننده‌ای شبیه به قلاع دفاعی می‌نمایند. بقیه به‌طور محافظ ولی غیراستراتژیک بر روی طاق‌های گلی و صاف خانه‌های ده سایه می‌افکنند. منظور مفید ولی غیررمانتیک آنها جمع‌آوری فضله کبوتر می‌باشد که به تجربه جهت مزارع صیفی بسیار سودمند تشخیص داده شده است، اما فقط لطافت فرم‌های مجسمه‌مانند و افسون‌کنندگی طرح داخلی آنها ارزش سفری به اصفهان را دارد. حتی اگر سلجوقیان و خود شاه عباس هرگز ساختمانی در آن باشکوه‌ترین شهر

نساخته بودند. مانند تمام ساختمان‌های بومی سنتی تاریخ‌گذاری برج‌های کبوتر بسیار مشکل است، تنها دو برج که حتی دوره‌ای به آنها نسبت داده شده تصور می‌رود که در زمان شاه عباس در باغ‌های بزرگ سلطنتی هزارجریب ساخته شده باشند، ولی چون این دو دارای طرح‌های پیشرفته‌تری از انواع موجود دیگر می‌باشند باید قبول نمود که این سنت مدت‌ها قبل از آن دوام داشته است.

متأسفانه گزارش‌های مسافران قبل از دوره شاه عباس که برج‌های کبوتر از نظر معماری در منتهی‌الیه تکامل خود ظاهر می‌شوند بسیار کم است. احتمالاً آنها به وسیله معماران و صنعتگران ارمنی که به دستور شاه عباس از جلفای آذربایجان به اصفهان آورده شده‌اند، معرفی گردیده‌اند ولی دلیلی که این مدعی را نفی یا اثبات کند اقامه نشده است. بسیار جالب خواهد بود اگر بتوان از هر نوع همطرازهای معماران این آثار در آذربایجان اطلاع پیدا نمود. آنها اول مورد توجه جهانگردان قرن هفدهم [همچون] توماس هربرت قرار گرفتند [در مهیار بین اصفهان و شهرضا]. تا سیصد سال بعد طرح‌های سنتی از پدر به پسر انتقال یافته بدون این‌که هیچ‌گونه نقشه‌ای در میان باشد. اگرچه منظور سازندگان و واحدی که بر روی آن کار کردند، یعنی سوراخ کبوتر در تمام یکی بوده، هرگز قرینه برجی را در میان تمام برج‌هایی که دیدیم نیافتیم. قدرت خلاقه شگفت‌آوری در مورد حل مسئله اصلی یعنی تدارک بیش‌ترین تعداد سوراخ کبوتر با کم‌ترین مقدار مصالح به کار رفته است. مصالح ساختمانی عبارت‌اند از خشت که با گل اندود شده است، کار کردن با این مصالح مستلزم ابتکار و استادی بسیار است. از چوب به ندرت استفاده شده است، بنابراین تمامی ساختمان باید در فشار باشد. طاق‌ها و گنبد‌های حاصل هر یک به تنهایی یک اثر هنری هستند. ولی موقعی که بر روی پلان‌های شگفت‌آوری که هستند ساخته شده باشند ریتم و تواتر پروخالی که

به وجود می آورند فقط ممکن است با بهترین معماری سنتی آن نوع ساختمان مقایسه شود. اگر هربرت فضاهای داخلی را دیده بود شگفتی اش فزونتر از آن می شد. علی الاصول برج‌ها از یک استوانه خارجی تشکیل شده‌اند، که برای پایداری بیشتر متمایل ساخته شده و از داخل به وسیله تکیه‌گاه‌هایی به استوانه داخلی متصل گشته است. استوانه داخلی تقریباً با اندازه یک برابرونیم قسمت اصلی ارتفاع پیدا می‌کند. استوانه اصلی در جهت عمودی به کمک راهروهایی به چند طبقه تقسیم می‌شوند. این راهروها هنگام برخورد با دیوارهای تکیه [جرزها]، آن را بریده به مسیر خود ادامه می‌دهند. یک پله دوار، راهروها را به هم متصل می‌سازد. راهروها روی طاق‌های هلالی، گنبدهای نعلبکی شکل و روی دیوارهای تکیه [جرزها] که از بالا مثل پره‌های چرخ می‌باشند قرار گرفته‌اند. گنبدها سوراخ شده‌اند که به پرنندگان اجازه دهند به پایین و بالا پرواز کنند. هم‌چنین قوس‌های باز فضاهای استوانه‌ای داخلی و خارجی را در تمام سطوح به هم متصل می‌سازند. کبوترها فقط از استوانه‌های کوچک گنبددار «فلفل‌دان‌ها» [یا سوراخ در دیوار سقف] که در سطح بام با آجرچینی خانه زنبوری بنا شده‌اند وارد می‌شوند. یکی از اینها بر روی استوانه داخلی سوار است و بقیه حلقه‌وار روی بام مسطح استوانه اصلی قرار گرفته‌اند [که] تعداد آنها نسبت به پلان برج تغییر می‌کند. برخی که فعلاً در [روستای] چهاربرج مورد استفاده است ۲۰ عدد در اطراف و ۴ عدد در استوانه وسطی دارد. در کتاب «امواتیاتوم اکوتیکارم» تألیف کمپفر یک برج با سه سطح بام نشان داده شده است.

به نظر می‌رسد که اغلب سازندگان با ساختن یک دیوار استوانه‌ای در خارج قانع بوده و این همانا طرز خالی نمودن فضای داخلی و باقی گذاردن دیوار تکیه [جرز] به اشکال مختلف است که معماری جذاب و مفتون‌کننده برج‌های کبوتر را به وجود می‌آورند. لکن دو برج هزارجریب که به اواخر قرن

شانزدهم و اوایل قرن هفدهم نسبت داده شده‌اند، آراستگی بیش‌تر یک دیوار موج‌دار خارجی را دارا می‌باشند، که بر پایداری این برج‌های بزرگ‌تر بدون زیاد نمودن ضخامت دیوار می‌افزاید. برج شرقی ممکن است از مجموعه‌ای از ۸ استوانه کوچک در اطراف استوانه بزرگ مرکزی تصور شود، بنابراین سطح جانبی دیوارها و در نتیجه شماره سوراخ‌های کبوتر به‌طور قابل ملاحظه‌ای زیاد شده‌اند.

کیفیت هیپنوتیزم‌کننده داخل برج‌ها از تکرار سوراخ کبوتر نمونه $20 \times 20 \times 27$ سانتی‌متر روی هر دیوار عمودی اعم از این‌که در پلان انحنای داشته باشد یا نداشته باشد با نشیمنگاه گلی آن به‌وجود می‌آید. بسیاری از کیفیت مجسمه‌وار بنا، مرهون این نشیمنگاه‌هاست. هر یک از نشیمنگاه‌ها از هرمی غیرمقارن و گلی با چهار وجه غیرمساوی ساخته شده که قاعده مربع‌شکل آن خم‌دار به سطح عمودی خشت زیر سوراخ شده است (آیا این عمل هم‌زمان با ساختن خشت انجام گرفته یا موقعی که روی کار بوده معلوم نیست. ساختن آن همگام با خشت آسان‌تر به نظر می‌رسد ولی این کار حمل و نقل آن را مشکل می‌سازد). موقعی که در جای خود قرار می‌گیرد و طرف کوچک‌تر و فوقانی هرم یک نشیمنگاه افقی به‌وجود می‌آورد و وجوه دیگر به‌طور شیب‌دار دور می‌شوند و بدین ترتیب رسیدن به سوراخ‌های مجاور را برای کبوترهای دیگر آسان‌تر می‌کنند. برای جمع‌آوری فضله سالی یک بار به داخل برج‌ها می‌روند.

یک در کوچک معمولاً در سطح زمین (بعضی اوقات دو در) بسته و مهر شده است و یکی از برج‌ها هیچ در ورودی پایین سطح بام ندارد. این به احتمال قوی جهت مقابله با خطر مارها بوده است، به ما گفته شد که علت ایجاد شکاف‌های ساختمانی لرزش زیادی است که بر اثر پرواز ناگهانی هزاران پرنده وحشت‌زده هنگام دیدن مار به ساختمان وارد آمده است.

بعضی از شکاف‌ها ممکن است بر اثر زمین‌لرزه به وجود آمده باشند. از یک ساختمان خشتی بدون المان‌های چوبی که نیروهای کششی را بگیرد باید انتظار داشت که در چنین وضعی شکاف‌های بدی بردارد.

تزیینات خارجی برج بستگی به اندازه برج دارد، ولی حتی در چشمگیرترین انواع آن احتمالاً در عمل راه دادن کبوترها به داخل و نگاه داشتن مارها در خارج در عین حال مورد نظر بوده است. نوارهای اندود گچ که معمولاً با آهک یا گل آجری‌رنگ شده‌اند به طور حتم برای این منظور می‌باشند. در غیر این صورت ممکن است یک مار از دیوار استوانه خارجی با استفاده از سطح کاهگل به بالا بخزد. قطار بندی‌های آجری و گچبری‌های زیر آن علاوه بر ایجاد سرپوش تزیینی برای دیوار پیش‌آمدگی‌هایی به وجود می‌آورند که مارها غالباً آمدن به آنها را مشکل می‌یابند، شاید این تزیینات پیچیده قبل از شناخته شدن نوار صاف گچی مورد استفاده بودند. موریه متوجه شد که برج‌ها نقاشی شده بودند و تزیین یافته بودند و اضافه نموده به نظر می‌رسید دقت بیشتری به خارج آنها معطوف شده تا به خانه‌های کبوتر. به طور اعم آجرکاری خانه - خانه‌ای که به کبوترها راه ورودی از طریق برجک‌های گنبددار را می‌دهند، خود یک عامل تزیینی است و معمولاً دورتادور استوانه اصلی و داخلی به صورت نرده‌ای ساخته شده و محلی برای نشستن پرندگان نیز می‌باشد.

امروزه مثل سابق از این برج‌ها برای جمع‌آوری فضله استفاده می‌شود. این نوع کود پر قیمت‌ترین نوع کود در ایران است و با خاکستر و خاک به نسبت‌های مختلف برای منظوره‌های گوناگون مخلوط می‌شود که مهم‌ترین آنها پرورش خربزه و هندوانه است. برج‌ها و کبوتران آنها به مالکینی تعلق داشته که مالیاتی به شاه در مقابل کودی که فروخته می‌شد می‌پرداختند.

اکنون کود کبوتر به قیمت ۷ ریال هر کیلو فروخته می‌شود، در اوایل قرن نوزدهم درآمد یک برج شاید ۱۰۰ تومان در سال بوده است.

در زمان شاردن فقط مسلمانان قادر به ساختن این برج‌ها بودند. هیچ شرط انحصاری برای رجحان کسی بر دیگری نبود. تنها شرط لازم پرداخت مالیات یا عوارض کود بوده است، اگرچه صدها برج از بین رفته‌اند، ممکن است تعداد ۵۰ برج هنوز در ناحیه گورت وجود داشته باشد و برج‌های دیگر نیز در اطراف اصفهان پراکنده‌اند. بهترین نمونه شناخته شده در وضع خوب متعلق به سرهنگ زاهدی است. در دهکده چهاربرج در ۳۰ کیلومتری جنوب شهر، برج بسیار بزرگی است. گفته می‌شود ۱۰۰۰۰ پرنده را نگاه داشته و درآمد اصلی ده را تأمین می‌نماید. علی‌رغم ارزش زیاد فضله برای یک خارجی باعث تعجب است که این برج‌ها هیچ وقت برای تأمین گوشت کبوتر که مورد استفاده اصلی آنها در اروپا می‌باشد به کار نرفته‌اند.

در انگلستان قرون وسطایی موقعی که رعیت شانس برای جبران خسارت نداشت اگر کبوترهای ارباب غله‌اش را می‌خوردند، این کار معمول شده بود و کلیسا مثل مالکین جزء خورشی از کبوتر درست کرده با اشتها می‌خوردند. در 'ایران گرسنه' عادات تغذیه‌ای شبیه به آن می‌توانست به خوبی انتظار رود. ولی دکتر ادموند لیچ اشاره نموده است که علت حقیقی که ما این پرندگان را 'کبوتر'،^۱ می‌نامیم نه 'کبوتر چاهی'،^۲ سنت بسیار قدیمی و تقدسی است که در اطراف این پرنده به خصوص دور می‌زند. این سنت خیلی عمیق‌تر از ارتباط دادن این پرنده شخص سوم تثلیث در مسیحیت می‌باشد. زیرا هم طرازهایی در سانسکریت دارد. اهمیت آن در مراسم مذهبی مخصوصاً در سوریه و فلسطین بسیار قوی است، هم‌چنین بین مسیحیان

روسیه این پرنده‌های آزاد و نیمه‌اهلی که نزدیک محل سکونت انسان زندگی می‌کنند، اغلب حس شده که سمبل مناسبی برای روح باشد. ظهور ناگهانی آن می‌تواند به فال بدی که مرگ را قبلاً خبر می‌دهد گرفته شود و یا کشتن پرنده ممکن است به عنوان توهینی به مقدسات مذهبی قلمداد شود.

مسافران اولیه از این خودداری ایرانیان در مورد خوردن گوشت کبوتر متعجب می‌شوند؛ مارکوپولو (که چیزی از این برج‌ها ذکر نمی‌کند) خاطر نشان می‌شود که در رودبار (جنوب ایران) قمریها در گروه‌های کثیر جمع می‌شوند... مسلمانان، به هیچ‌وجه آنها را نمی‌کشند زیرا از آنها متنفرند؛ که البته ممکن است که منظور او درست عکس این باشد، ولی موریه می‌گوید که ایرانیان کبوتران را نمی‌خورند اگرچه ما آنها را خوش طعم یافتیم. قابل توجه است که نه این جا و نه در جنوب ایران یک کبوتر سفید ندیدم که هردوت آن را به عنوان پرنده‌ای که مورد تنفر ایرانیان قدیم بوده است، ذکر نموده است. کرزن می‌گوید که کبوترها دو نوع از انواع صخره آبی بودند (کبوتر = آن آبی‌رنگ).

شاید هربرت نشانه‌ای به ما بدهد (موقعی که پس از شرح اینکه چقدر خانه‌های کبوتر مهیار از خانه‌های معمولی بزرگ‌تر بودند ادامه می‌دهد برای ترغیب افراد ساده بدان‌ها می‌گوید که بعضی از این کبوتران از اخلاف کبوتر نوح‌اند ولی کبوترانی که یاد گرفته بودند، نزدیک گوش [حضرت] محمد (ص) غذای خود را بخورند می‌باشند، آنها معرفت را بدین طریق از فرشته‌ای به او منتقل می‌ساختند) به نظر چنین می‌آید که ممنوعیتی که در میان مسلمانان وجود داشت ممکن است به وسیله دیگری که بین ارامنه بوده پس از استقرار آنها در جلفا تحکیم شده باشد.

به هر حال، در زمانی که اروپاییان با خوردن بچه کبوتر تغذیه می‌نمودند، به نظر می‌رسد که زارع ایرانی علی‌رغم گرسنگی در قرون ۱۷ تا ۲۰ از

خوردن گوشت کبوتر خودداری نموده باشد. ضمناً فرایر در سفری از شیراز به اصفهان تقریباً در تمام دهکده‌ها با قلاع قدیمی مواجه شد، که از گل ساخته شده بودند و از شدت خرابی تقریباً به تل خاکی تبدیل شده بودند که به جای آنها به خرج امپراتور کبوترخانه‌های بسیاری که به نحو مطلوبی در باغ‌ها جایگزین شده‌اند نگه‌داری می‌شوند. برای تأمین 'شوره' در مخازن مهمات جهت ساختن 'باروت' چیز دیگری جز آنچه از خارج آورده شود ندارند. کرزن و بقیه از این جمله در مورد استعمال کود متعجب شده‌اند، زیرا هیچ منبع دیگری را برای این منظور پیشنهاد نمی‌کنند. گزارش‌هایی موجود است که بیش از ۳۰۰۰ برج کبوتر وجود داشته است.

اگرچه کبوتران برای تغذیه استفاده نمی‌شدند، ممکن بود بال‌های آنها به عنوان نوعی ورزش مورد هدف قرار گیرند و در نوشته‌ای از اولثاریوس به سال ۱۶۶۹ میلادی شرح عجیبی دربارهٔ این نوع ورزش داده شده است. او می‌گوید شاه به هنگام صبح قاصدی نزد ما فرستاد تا ما را برای شکار کبوتر دعوت کند. ما را به بالای برج عظیم بردند که درون آن حدود ۱۰۰۰ آشیانه بود، ما همه در خارج مستقر شدیم در حالی که چوب‌هایی که سر آنها دارای چنگال‌هایی بود در دست داشتیم، شاه فرمان داد که شیپورها یک مرتبه نواخته شود و بلافاصله تعداد بی‌شماری کبوتر از برج به خارج به پرواز آمدند که بسیاری از آنها به دست شاه و همراهانش کشته شدند و این بود پایان آن نوع شکار. شاید این کاملاً پایان آن نوع شکار نبوده است، زیرا امروزه یک ورزش عمومی است که کبوتران را از داخل قنات‌ها با سنگی که به داخل چاه می‌اندازند بیرون برانند و آنها را هنگام خروج از چاه با دست بگیرند یا با چوب بزنند.

در زمان شاردن (اوایل قرن ۱۹ میلادی) یکی از سرگرمی‌های افراد پست و دون‌پایه گرفتن کبوترها در مزارع و حتی در شهرهای بزرگ بود در حالی که این عمل ممنوع است. آنها کبوتران را به کمک کبوتران اهلی تربیت شده

می گرفتند و طرز کار آنها چنین بود که کیبوتران را به صورت گروهی در آسمان پرواز می دادند و در تمام مدت روز کیبوتران به دنبال کیبوتران وحشی بودند و چنانچه کیبوتری پیدا می کردند وارد گروه خودشان می کردند و آنها را به لانه های خود می بردند. بعضی اوقات کیبوتران اهلی دیگر را نیز با خود می آوردند به طوری که یک مرتبه یک لانه کیبوتر به محل شیلوخی تبدیل می شد و هیچ قانون و انصاف برای آنها وجود نداشت. کیبوتری که وارد لانه کیبوتر دیگری می شد را کیبوتر وحشی و این صیاد کیبوتر را کیبوتر باز یا کفترپران می نامیدند، یعنی فریبنده و دزد کیبوتر. بدون شک لذت زیادی نصیب صیاد می شد، ولی باعث خشم و ناراحتی صاحب برجی که بر اثر این عمل متروک شده بود می گردید، مثل زنبورداری که در یابد زنبورهایش دسته جمعی از کندو مهاجرت کرده اند. معلوم می شود که در مورد برج ها نکات بسیاری برای مطالعه و تحقیق باقی مانده است. سرمای زیاد و برف سنگین یک زمستان فوق العاده سرد، رفتن به برخی دهات را که بدانها دعوت شده بودیم غیر ممکن ساخت.

چنین به نظر می رسد که پلان های گردآوری شده در این گزارش تنها پلان های موجود می باشند. یک نقشه برداری جامع تر می تواند بسیار جالب توجه باشد. آنها که مطالعه شدند مورد استفاده نبودند مثل تمام ساختمان های خشت و گل که هنگامی که باران به بالای دیوار برسد خرابی به طور سریع پیش می رود. دو برج عظیم هزار جریب که مربوط به دوره شاه عباس می باشد هم اکنون نرده هایشان را از دست داده اند و اغلب سقف ها فرو ریخته اند»^(۹) (بیزلی، بی تا).

این فصل به انعکاس برخی نظرها و گزارش های سیاحان و گردشگران در خصوص کیبوترخانه ها پرداخته است. خاصه آن که هر کدام از این افراد با توجه به نوع نگاه، تخصص و مأموریتشان، جنبه هایی از موضوع را واشکافی

نموده‌اند. ارزش واقعی این مکتوبات نیز به بررسی جنبه‌های مختلف و متعدد، مخصوصاً در زمان‌هایی که بیش‌ترین نیاز به آنها باعث ایجاد، احداث و بهره‌برداری از آنها می‌شده است. دقت نظر و نکته‌سنجی برخی از این گزارش‌ها در کشف، شناخت و بررسی سازوکار حاکم بر اداره و بهره‌برداری، ساختار و کالبد، محصول و ... ما را تا درک و تصویر هر چه کامل‌تر داشتن از کبوترخانه‌ها یاری نموده به نحوی که به استناد همین‌ها می‌توان فضایی از این دست را احداث و ایجاد کرد.

اما آنچه که در تمام این گزارش‌ها مشهود می‌باشد حاکی از تحسین آنها از میزان درک بالای معمار و کشاورز ایرانی در ایجاد و ارائه امکانی در بهره‌برداری این چنین هوشمندانه و احترام‌آمیز از طبیعت است. از این نظر نه تنها شاخصه‌های عملکردی به خوبی اعمال و پیاده، بلکه زیبایی و مطلوبیت نیز به نحو کامل در عین تنوع به کار گرفته شده است.

۱۲. نمای داخلی کبوترخانه‌های چهارکنج

فصل چهارم

کالبد و معماری کبوترخانه‌ها

www.tabarestan.info

کبوترخانه مسکن و مأوایی است برای کبوتران، کبوترانی که در دشت‌ها و کشتزاران پرواز می‌کنند، از زمین دانه برمی‌چینند و در کبوترخانه‌ها کود تولید می‌کنند تا زمین‌های کشاورزی بارورتر شود. سال‌هاست که این سنت پسنندیده رواج دارد و کبوترخانه‌هایی در کنار و گوشه‌های این سرزمین - خاصه در اصفهان - ساخته و بهره‌برداری می‌شود.

کبوترخانه‌ها باید به گونه‌ای ساخته می‌شدند که آسایش و امنیت کبوتران تأمین شود و هم به آسانی بتوان از آنها بهره‌برداری کرد؛ از این رو کبوترخانه‌هایی با اشکال بدیع احداث شد که برخی از آنها هنوز پیدا و از برخی دیگر نام و نشانی برجاست. این فصل، ضمن بحث و بررسی کالبد کبوترخانه‌ها، براساس مطالعات میدانی نگارنده گونه‌شناسی را براساس دو نوع نگاه انجام داده است (ع هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۱).

۱. شکل و ساختمان عظمت کبوترخانه‌های ایران، هم در بزرگی و گنجایش فوق‌العاده و هم در اشکال متنوع و گوناگون آنهاست. معماری تکامل‌یافته داخلی و فضاهای خیال‌انگیز و استثنایی آنها به مراتب از شکل بیرونی آنها پیچیده‌تر و زیباتر است و هم تمهیداتی در آنها به کار رفته به‌نحوی

که می‌توان گفت کاربست هیچ علمی بدون رعایت زیبایی و کاربست هر زیبایی بدون فایده عملی نبوده است. از این رو هم‌خوانی و هم‌راهی متوازنی از علم و هنر در کالبد کبوترخانه‌ها پدیدار شده است. کبوترخانه باید مانند یک دژ نظامی در برابر دشمنان کبوترها، که کم نیستند، مقاوم و نفوذناپذیر باشد، این نفوذناپذیری، نه تنها در برابر قوش، قرقی، جغد، کلاغ، گربه، روباه و تا حدی آدمیزاد، بلکه در برابر مار و موش نیز باید باشد. موش اگرچه دشمن کبوتر به شمار نمی‌آید، اما با ایجاد سوراخ در زیر پی‌های کبوترخانه، راه را برای ورود مار آماده می‌کند. جز این‌ها، ساختمان کبوترخانه باید چنان محکم و ضدتشدید (رزنانس) بنا شده باشد که در مقابل ارتعاشات و زلزله تشدید یابنده‌ای که نه ارتعاشات پوسته زمین بلکه پرواز هم‌زمان و دسته‌جمعی گاه بیش از چهارده هزار کبوتر، که در اثر برخاستن صدا و یا ترسیدن کبوتران به هر دلیلی ایجاد می‌شود، مقاومت کند. بنابراین، شاید بتوان گفت که کبوترخانه‌های ایران، نخستین ساختمان‌های ضد زلزله در جهان هستند که شایسته است توسط اهل فن مورد توجه و مطالعه قرار گیرد (فرهادی، ۱۳۷۲ ب، ص ۴۴).

هم‌چنین به منظور آسایش و امنیت کبوتران، کبوترخانه‌ها در مکان‌های امن و در جاهایی که آب و دانه به آسانی در دسترس باشد، بنا می‌شوند. تهویه و حرارت درون کبوترخانه‌ها هم حائز اهمیت است تا کبوتران بتوانند در شرایطی مساعد به تخم‌گذاری و تولید نسل بپردازند. هم‌چنین با توجه به محدود بودن دید کبوتران در تاریکی، روشنایی داخل برج به نحوی تأمین شود تا به راحتی بتوانند لانه را پیدا و به آسانی تردد کنند. از این رو ورود و خروج کبوتران نیز باید از طریق ورودی‌های حساب شده یا در طرفین و یا از بالا ولی به راحتی از خارج به داخل و به عکس صورت پذیرد (محمودیان و چیت‌ساز، ۱۳۷۹، ص ۱۸۰-۱۸۱).

کبوترخانه‌ها هم چنین از مصالح محلی و بوم‌آورد ساخته شده و به همین دلیل در ساخت آنها کم‌ترین خسارت به محیط زیست وارد آمده است. از طرفی کبوترخانه‌ها پس از تمام شدن عمر مفیدشان، در قالب خاک بازیافتی^(۱۰) و مورد استفاده در مزارع، به چرخه طبیعت بازمی‌گردند (تصویر شماره ۷، ص ۴۹).

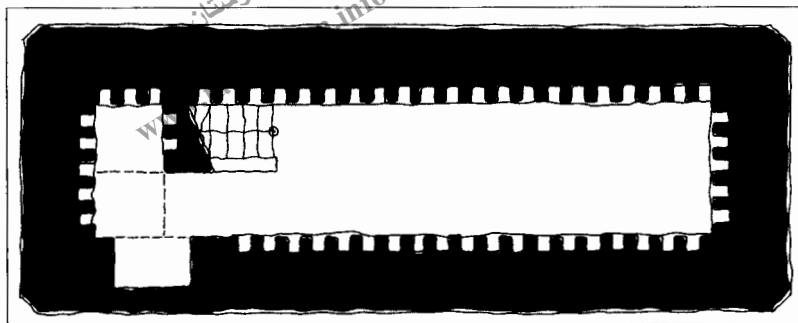
۲. گونه‌شناسی کبوترخانه‌ها را به دلیل تنوع و گوناگونی نمی‌توان دسته‌بندی کرد. تنوع به سبب گستردگی مؤلفه‌های چندگانه همچون فرم و شکل، اندازه و ابعاد، حجم و ظرفیت، بستر استقرار، شرایط محیطی، هندسه نما، مصالح، مالکیت و... آنهاست.

اما به هر حال و بادر نظر گرفتن بیش‌ترین ویژگی‌های مشترک، کبوترخانه‌ها را از جهت فرم و شکل و شرایط استقرار می‌توان دسته‌بندی کرد.

فرم و شکل کبوترخانه‌ها با توجه به پراکندگی نسبی و در عین تنوع، دارای الگوهای شکلی مشخص و متمایزند. در این دسته‌بندی الگوهای کلی «چهارکنج»، «مدور» و «بی‌شکل» جای می‌گیرند که به زیرگروه‌هایی تقسیم می‌شوند:

چهارکنج این گونه از کبوترخانه‌ها بیش‌تر در نواحی شمال غرب استان اصفهان و در محدوده شهرستان‌های گلپایگان و خوانسار قرار دارند؛ با شکل مکعب‌مستطیل اغلب خوابیده و متنوع در تناسب و اندازه‌ها. مصالح این نوع از کبوترخانه‌ها بیش‌تر خشت در جرزها و ملات خشت‌چین گل است و همین‌طور چوب و آجر. پوشش سقف کبوترخانه‌ها اغلب تیرپوش چوبی و تیرچه‌هایی است برای پر کردن فاصله تیرها، و خاشاک و گل فشرده برای پوشش بیرونی سقف (بام). از آجر نیز در پوشش فرش بام و رخ بام (آجر لبه‌ها) استفاده می‌شود. ورودی کبوترها نیز معمولاً از پهلو و در امتداد افقی و

به صورت صفحاتی است با سوراخ‌هایی. سوراخ‌های ورودی اغلب از تنبوشه (استوانه سفالی) است و متناسب با ابعاد پرنده (البته قطر تنبوشه‌ها متناسب با انواع کبوتر و با تفاوت‌هایی در نظر گرفته می‌شود)، و ابعاد باید به گونه‌ای باشد که مانع از ورود و هجوم پرنده‌های شکاری و مهاجمان ناخوانده به داخل بنا شود.

۱۳. پلان نمونه‌ای از کبوترخانه‌های چهار کُنج

داخل کبوترخانه‌ها نیز تشکیل شده از جاهای خالی جهت نشیمن کبوترها و لانه آنها، و به علاوه با تیرهای چوبی، جدا از تیرهای چوبی سقف، تیرهای موازی بنا را به هم وصل کرده و بدین‌گونه باعث انسجام بنا شده‌اند که مانع از فرو ریختن بنا به هنگام پرواز هم‌زمان کبوترها شود. این تیرها برای نشستن کبوترها در داخل و خارج بنا و روی آنها نیز کاربرد دارد. به منظور بازدید صاحب کبوترخانه از داخل و یا دانه‌ریزی در فصول سرد و ... در بچه بازدیدی در یکی از صفحات جانبی کبوترخانه و در ارتفاعی خارج از دسترس معمول پیش‌بینی می‌شود. برای جمع‌آوری زلق (کود کبوتر) از داخل و انتقال آن به خارج بنا نیز معمولاً در امتداد سطح زمین و در جرز بنا تیغه‌ای پیش‌بینی می‌شود که از خارج با قسمت خارجی هم‌سطح است

و دیگران از محل آن آگاه نیستند و هنگام خارج کردن کود این تیغه را برمی‌دارند و پس از آن دوباره می‌سازند و کبوترخانه تا نوبت برداشت بعدی پلمپ می‌شود. تمهیداتی نیز برای مقابله با خطرهای احتمالی و هجوم دشمنان کبوترها به داخل کبوترخانه‌ها پیش‌بینی شده که شال گچی در سطح خارجی کبوترخانه، در زیر ورودی کبوترها، از آن جمله است تا ماری یا خزنده یا مهاجم مشابهی اگر از سطح خارجی بالا آمد با رسیدن به لایه لغزان گچی فرو افتد و همین‌طور پخی‌هایی در یال‌های بنا در نظر گرفته‌اند که آنها را از حالت محدب به مقعر تبدیل می‌کند تا حیواناتی مثل گربه نتوانند از تحدب کنج استفاده کنند و بالا بیایند. جز در موارد استثنایی این نوع بناها دارای تزیینات خاصی برای زیبا کردن بنا نیستند، ولی معمولاً برای محافظت بنا از خارج به اندود کردن بنا با کاهگل همت می‌گمارند.

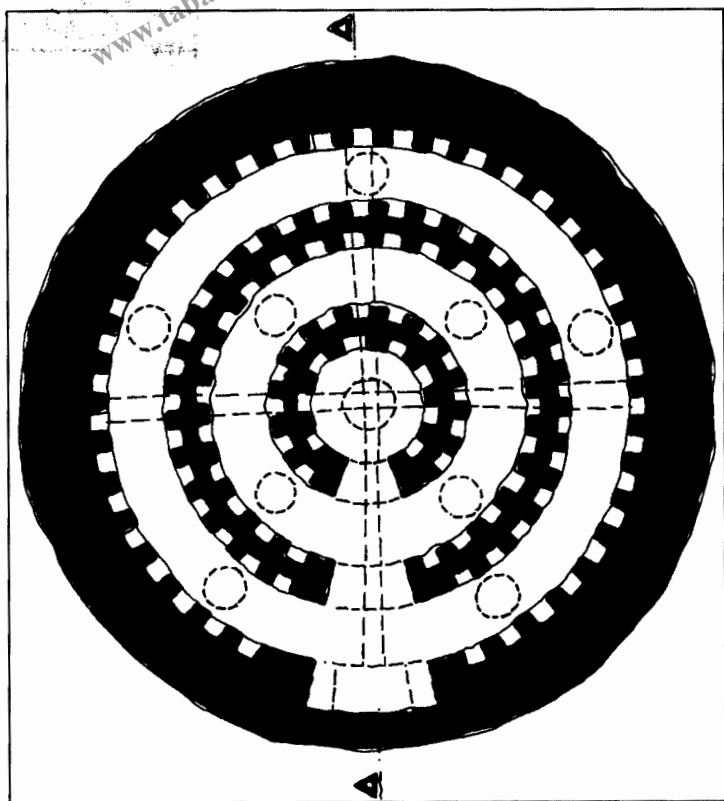
مدور این نوع کبوترخانه‌ها هم به لحاظ تعداد بیش‌تر از بقیه است و هم به لحاظ تنوع و گوناگونی در طرح و ابعاد شکل کلی. این نوع کبوترخانه عبارت است از یک یا چند استوانه که به صورت ساده (خالص) و یا ترکیبی در کنار و یا در داخل هم قرار می‌گیرند. ورودی کبوترها در این نوع بناها در امتداد عمودی و از طریق مخروط‌های متخلخل آجری در سطح بام و با نام فلفل‌دان صورت می‌گیرد. مصالح این نوع کبوترخانه‌ها نیز اغلب خشت و گل، چوب و آجر است. خشت و گل در چیدن دیوارها و پوشش سقف، که برخلاف نمونه پیشین (تیرپوش) به صورت طاق و گنبد به کار می‌رود و حاکی از مهارت معماران و استادکاران این‌گونه برج‌هاست. از چوب نیز به‌عنوان کیش در بنا و از آجر علاوه بر فلفل‌دان‌ها به صورت کف‌فرش بام استفاده می‌شود. شال گچی نیز، علاوه بر تأمین امنیت از طریق ذکرشده، نقش «زُناَر» را در کبوترخانه‌ها دارد.

۱۴. کبوترخانه‌ای در روستای اجگرد با طرح مدور

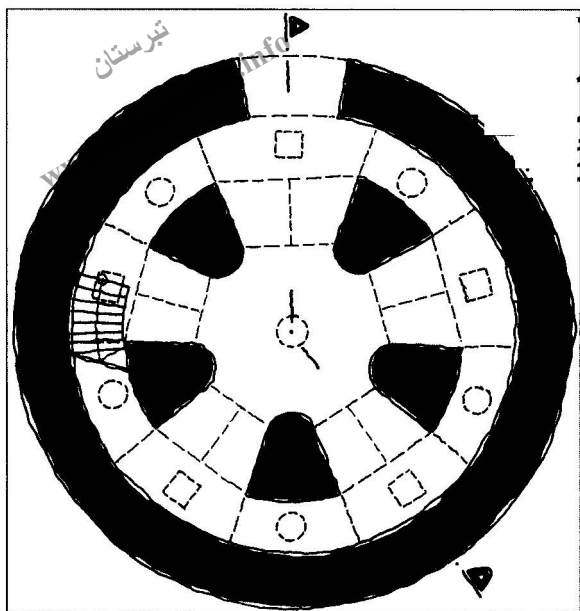
این گونه دارای زیرگونه‌هایی است:

دوایرهم‌مركز این گونه از کبوترخانه‌ها تشکیل شده از پلانی با مقطع دایره در ساده‌ترین شکل تا قرارگیری یک استوانه توپر، یک حلقه و یا حلقه‌های متعدد در داخل هم. بدیهی است که معماران توانای بومی این سرزمین توانسته‌اند شکل‌هایی این چنین متنوع و بدیع به وجود آورند. پیدایش این حلقه‌ها با لایه‌های متعدد درون هم به استفاده از سطح‌های بیش‌تر داخلی و خارجی در یک حجم ثابت کمک می‌کند.

۱۵. طرح کبوترخانه مدور با سه حلقه درونی

تقسیمات دایره این گونه از کبوترخانه‌ها عبارت‌اند از یک استوانه در ساده‌ترین شکل با مقطع دایره و جرزهایی که حکم شعاع‌های دایره اصلی را دارند، به نحوی که نگارنده در تحقیقات میدانی تقسیمات سه تا دوازده آنها را ملاحظه کرده است.

۱۶. طرح کبوترخانه مدور با تقسیمات پنج‌گانه

تدریجی این نوع از کبوترخانه‌ها تشکیل شده از کنار هم قرار گرفتن تعدادی از شکل‌های استوانه‌ای با مقاطع مدور. معماران و استادکاران گمنام این سرزمین به استفاده از فضاها و واسط مابین این احجام نیز اندیشیده‌اند و آنها را به این منظور در نظر گرفته‌اند. نگارنده در این خصوص به ثبت و مستندسازی تنوعی از دو تا هفده برج در کنار هم اقدام نموده است.

بی‌شکل برخی از کبوترخانه‌ها به دلیل نیاز روزافزون کشاورزان به فراوانی و با ساده‌ترین شکل به وجود آمده‌اند. شکل‌گیری این کبوترخانه‌ها به گونه‌ای بوده که نمی‌توان شکل خاصی را بدان‌ها نسبت داد. در کنج باغ‌ها، با کشتزارها، خانه‌های روستایی و... این فضاها ایجاد شده و شکل گرفته‌اند. این‌گونه اشکال و حجم‌های نامتعارف را در اطراف شهر خمین می‌توان مشاهده کرد.

شرایط استقرار این نوع دسته‌بندی حاکی و منبعث از ارتباط تنگاتنگ و مؤثری است که کبوترخانه‌ها - این عناصر کارکردی - از محیط و با بستر استقرار خود دارند. به عبارت دیگر شرایط و دلیل شکل‌گیری کبوترخانه در این مورد بستگی مستقیم با عملکرد مورد نظر و شرایط محیطی حاکم بر آن داشته است، که خود به دسته‌های جزئی‌تری از نظر مکان‌یابی کبوترخانه‌ها تقسیم می‌شود:

الگوی استقرار محیطی کبوترخانه‌ها متناسب با نیاز کشاورزان، در الگوهای محیطی متنوع، همچون بافت روستاها و شهرها، محدوده کشتزارها و باغ‌ها، دشت‌ها و در امتداد رودخانه‌ها شکل گرفته‌اند.

منازل مسکونی در کنار بسیاری از خانه‌های اربابی کبوترخانه‌ای هم هست، به دلایل گوناگون؛ اما به هر دلیل، در چنین حالی، بر جلال و شکوه خانه افزوده می‌شود.

مکان‌های مقدس و متبرک بقعه‌ها و مکان‌های متبرک از روزگاران دور تا امروز مأمین کبوتران و مکانی امن برای استقرار آنها بوده است. معمولاً در این مکان‌ها کبوتران بسیاری به سر می‌برند، از این رو در برخی از آنها کبوترخانه‌هایی وجود داشته است. از نمونه‌های معروف، کبوترخانه شاهزاده ابراهیم فین کاشان است که در کنج محوطه و مشرف به کشتزارهای اطراف بنا شده است.

۱۷. کبوترخانه در کنج محوطه شاهزاده ابراهیم، نین کاشان

قلعه‌ها در برخی از نواحی که در معرض حمله، غارت و تاراج مهاجمان بوده، کبوترخانه‌ها نقش قلعه دفاعی داشته‌اند و به هنگام لزوم مردم، به ویژه بی‌پناهان و سالخورده‌گان، در آنها مستقر می‌شده‌اند.

نمونه‌های دیگری از این دست کبوترخانه‌هایی است که در اطراف قلعه‌های بزرگ مسکونی بوده و در زمان اضطرار نقش تأمین آذوقه را داشته است (به بحث اهداف پرورش کبوتر - مصرف گوشت جوجه‌ها - مراجعه کنید). از نمونه‌های موجود می‌توان به قلعه نهجیر شهر مبارکه اشاره کرد.

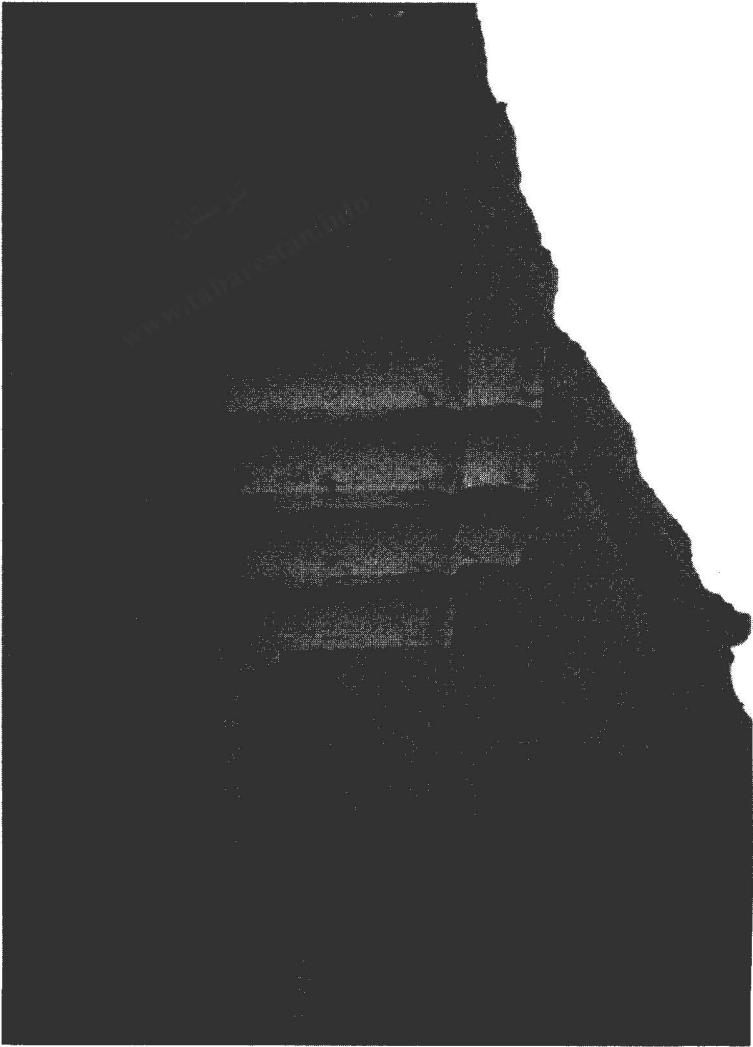
نتیجه این که به منظور شناخت و بررسی کبوترخانه‌ها باید آنها را بنا به خواص و مؤلفه‌های مشترکشان در دسته‌بندی یا دسته‌بندی‌هایی جای داد. پس از ذکر و توصیف کلیاتی از شکل و وضعیت ساختمانی

و کالبدی این بناها و تمهیدات و شرایطی که در مورد اعمال شرایط آسایش و امنیت در مورد آنها اعمال می‌شود، نوبت به دسته‌بندی آنها می‌شود. گونه‌گونی و تنوع مؤلفه‌ها، هم‌چنین کثرت نسبی مقولات مربوط به دسته‌بندی، از جمله فرم و شکل، ابعاد، هندسه، خلوص، مصالح، شرایط استقرار، وضعیت بستر، محیط پیرامون و ... باعث در نظر گرفتن دو نوع گونه کلی بر مبنای فرم و شکل، هم‌چنین شرایط استقرار گردید.

گونه‌شناسی بر مبنای فرم و شکل کل بنا، آنها را از بعد فرم کلی و هندسه آنها، هم‌چنین خلوص حجم و یا حالاتی از ترکیب آنها دسته‌بندی و در حالت گونه‌بندی بر مبنای شرایط استقرار، کبوترخانه‌ها از لحاظ محیطی که در آن قرار می‌گیرند و کارکردی که ارائه می‌دهند انجام می‌شود.

۱۸. برج کبوترخان، اصفهان، از آئن بایاش

۱۹. کبوترخانه چندقلو در لنجان

سخن پایانی

در آنچه گذشت کبوتر به عنوان موجودی که مورد توجه بشر قرار گرفته و آدمی آن را به منظور برآوردن نیازهای خود حمایت و تربیت کرده است، معرفی و مشخصه‌های این پرنده همزاد و همراه آدمی بررسی و موارد بهره‌برداری از آن و نشانه‌ها، ثمرات و کارکردهای متنوعش در راستای زندگی و حیات اقتصادی و اجتماعی بشر شمرده شد.

به اعتبار ارزش‌هایی که کبوتر و کود آن در باروری و حاصلخیزی زمین‌های کشاورزی دارند، کالبد کبوترخانه‌ها شکل گرفته و این مکان‌ها به لحاظ بیش‌ترین دانسته‌ها از نیازهای کبوتر و شرایط علمی حاکم بر بهره‌برداری از کبوترخانه‌ها و در عین اعمال خلاقیت و هنرمندی، ساخته و پرداخته شده‌اند؛ به گونه‌ای که گرچه هر کدام دارای زمان پیدایش و شناسنامه‌ای هویتی نیستند، اما موضوعیت کبوترخانه با مراجعه به زمینه‌های ذکر شده، کارایی و حضوری دیرین داشته است.

از آن‌جا که دخالت‌ها و تغییر وضعیت در زندگی بشر، شکل و شرایط زیستی‌اش را تغییر داده، کبوترخانه‌ها نیز همیشه در معرض دگرگونی بوده‌اند. گزارش‌ها و توصیف‌های سیاحان و گردشگران درباره نحوه کارکرد کبوترخانه‌ها در زمان اوج نیاز بدانها، مهم‌ترین اطلاعات را در اختیار ما می‌گذارد. اما آنچه که از نوشته‌ها و گزارش‌های پراکنده برمی‌آید، درایت بالای پدیدآورندگان را در به‌وجود آوردن فضایی درخور و سازوکاری مطلوب به منظور بهره‌برداری از طبیعت نشان می‌دهد. با این همه، امروزه

می‌توان به زنده کردن این هنر و صنعت شگفت و کارایی آن در راستای کارکرد داخلی و اولیه‌اش، هم‌چنین زمینه‌های نوین اندیشید. در تحقق بخشیدن به چنین هدفی است که برای شناخت کالبد و کارایی کبوترخانه‌ها، معماری و ساختار آنها توصیف و گونه‌شناسی دوگانه‌ای مبتنی بر شکل و شرایط استقرار آنها در این پژوهش ارائه شد که ضمن بیان شناختی از کبوتر، انواع و چگونگی زندگی آن در پیوند با حیات آدمی به سیر تکاملی بنای کبوترخانه‌ها، مشخصه‌های معماری، هنری و پراکنندگی آنها در گستره فرهنگی ایران به تحقیق گذاشته شد.

پی‌نوشت

۱. با سپاسگزاری از احمد بشیری، متخصص طب سنتی که این مطالب را در اختیار نگارنده گذاشته‌اند.
۲. گیاهی است از تیره سدابیان (روتراسه) در تنکابن و دیلم «پیم» گویند (لغت‌نامه دهخدا، حرف س، ص ۳۷۱).
۳. این تجزیه را آقای ا. حاجی، خاک‌شناس دانشکده [کشاورزی] کرج [دانشگاه] تهران انجام داده است.
۴. از آقای مهندس آذرینیا و مهندس شریفی برای کمک در جمع‌آوری برخی مطالب تشکر می‌کنم.
۵. ژوزف آرتور دوگوبینو (۱۸۱۶-۱۸۸۲ م.) دیپلمات و نویسنده فرانسوی که در انقلاب فوریه ۱۸۴۸ و القای سلطنت، به مشاغل دیپلماتیک دست یافت: از سال ۱۸۵۵ تا ۱۸۵۸ م. ابتدا دبیر اول و نفر دوم سفارت و سپس کاردار فرانسه در تهران بود. وی کتاب سه سال در آسیا را پس از بازگشت به فرانسه نوشت.
۶. ارنست هولتسر تلگرافچی متوسط‌الحالی بود و در شهر کوچکی در آلمان کارشناس فن به‌شمار می‌رفت و ظاهراً بر اثر اتفاق و یا به علت ارتباطات تجاری که کسان و همکاران او با دستگاه‌های بازرگانی و یا سیاسی و نظامی انگلیسی داشتند، مأموریت یافت در تلگرافخانه اصفهان کار کند، از این رو در سال ۱۸۶۲ م. به اصفهان آمد.
۷. ابراهم و. ویلیامز جکسن (A. V. Williams Jackson) استاد دانشگاه کلمبیا. او در سال‌های ۱۹۰۳ و ۱۹۱۸-۱۹ به ایران سفر کرده است.
۸. فردریک چارلز ریچاردز عضو انجمن سلطنتی نقاشان و حکاکان انگلستان به سال ۱۸۷۸

در نیوپورت (Newport) متولد گردید و در ۲۷ مارس ۱۹۳۲ در ۵۴ سالگی درگذشت. او نقاش، نویسنده و شاعری باذوق بود.

۹. این دو برج (برج‌های کبوتر باغ هزار جریب اصفهان) اکنون در داخل شهر اصفهان قرار گرفته و مرمت شده‌اند. برج شرقی در میدان مرداویج و برج غربی در داخل محدوده دانشگاه اصفهان قرار دارد.

۱۰. کشاورزان اصفهانی از خاک خشت و دیوارهای چینه قدیمی، مثل جرز کبوترخانه‌های منهدم شده، به عنوان عامل باروری زمین و با نام «هُوار» (اور) استفاده می‌کنند.

مآخذ

- آذری دمیرچی، علاءالدین (۱۳۵۱). «کبوتر و کبوترخانه‌های اصفهان». هنر و مردم. شمارهٔ صد و پانزدهم، دورهٔ جدید.
- ابن بطوطه (۱۳۶۱). سفرنامه (رحله) ابن بطوطه. ترجمهٔ علی موحد. ج ۳. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن خلف تبریزی، محمد حسین (۱۳۳۶). برهان قاطع. به کوشش م. سعیدی‌پور. ج ۲. تهران: خرد - نیما.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۶). لغت فرس. به کوشش محمود میرسیاقی. تهران: طهوری.
- «اندیشه‌ای در عمل، پیمان میراث جهانی و چگونگی کار آن» (۱۳۶۷). ماهنامهٔ پیام یونسکو (سازمان تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد). ش ۲۱۹.
- بایاش، آلن (۱۳۷۴). اصفهان، مجموعهٔ آثار آبرنگ آلن بایاش. تهران: فرهنگ‌سرا.
- بیزلی، الیزابت (بی‌تا). برج‌های کبوتر اصفهان. ترجمهٔ مهندس کسائی‌ان. آرشیو دفتر حفاظت آثار باستانی اصفهان.
- پتروشفسکی، ایلیا پاولوویچ (۱۳۵۷). کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول. ترجمهٔ کریم کشاورز. ج ۱. چ ۳. تهران: نیل.
- چیت‌ساز، علی (۱۳۵۰). «مقدمه‌ای بر کبوترخانه‌های اصفهان». مجلهٔ شکار و طبیعت. ش ۱۳۶.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۵۸). تاریخ اصفهان. به اهتمام جمشید سروشیان. اصفهان: بی‌نا.

- جاویدان، محسن (۱۳۴۹). «کبوترخانه‌های اصفهان». مجله شکار و طبیعت. ش ۱۳۴.
- جکسن، ابراهم و ویلیامز (۱۳۵۷). سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای. تهران: خوارزمی.
- حافظ ابرو (۱۳۴۹). جغرافیای حافظ ابرو (قسمت ربع خراسان و هرات). به کوشش مایل هروی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خاقانی شروانی (۱۳۳۶). دیوان خاقانی شروانی. با شرح حال و آثار از منابع غربی. ترجمه محمد عباسی. به کوشش حسین نخعی. تهران: امیرکبیر.
- دنیسری، شمس‌الدین محمد ابن امین‌الدین ایوب (۱۳۵۰). نوادر النبلاء لتحفة البهادر. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- دیولافوآ، مادام ژان (۱۳۶۹). ایران، کلد، شوش. ترجمه علی‌محمد فره‌وشی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین (۱۳۶۳). غیاث‌اللغات. به کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
- رشید‌الدین فضل‌الله همدانی (۱۳۵۸ ه.ق.). تاریخ مبارک غازی. به تصحیح و اهتمام کارل یان. هرتفورد [لندن]: [لوزاک].
- سروری کاشانی، محمد قاسم بن حاجی محمد (۱۳۳۸). مجمع‌الفرس. به کوشش محمد دبیرسیاقی. ج ۳. تهران: علی اکبر عملی.
- شریک امین، شمس (۱۳۵۷). فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول. تهران: فرهنگستان ادب و فرهنگ ایران.
- شیل، لیدی مری (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شیل. ترجمه حسین ابوترابیان. ج ۲. تهران: نشر نو.
- طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۴۵). عجایب‌المخلوقات. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عبدالغفار (نجم‌الدوله) [به کوشش]. علم فصاحت و زراعت. [بی‌تا]، [بی‌نا]، چاپ سنگی.

- عرفان، رضا؛ آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر [بی‌تا]. «آثار باستانی گمنام (کبوترخانه‌های اصفهان)». نشریه شماره ۴. اداره کل اطلاعات و جهانگردی استان اصفهان.
- فرهادی، مرتضی (۱۳۶۹). نامه کمره. ج ۲. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۲ الف). نگاهی به اهمیت و پیشینه کبوترخانه‌های ایران. جشنواره هنری ادبی روستا.
- _____ (۱۳۷۲ ب). «نیم نگاهی به کبوترخانه‌های ایران». فصلنامه ایران زمین. ش ۴۵.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود المکمونی (۱۳۶۱). عجایب المخلوقات. به تصحیح و مقابله نصرالله صبحوحی. تهران: کتابخانه مرکزی.
- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. ج ۲. چ ۳. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهاننداری. چ ۲. تهران: خوارزمی.
- گوینو، کنت دو (۱۳۶۷). سه سال در آسیا. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: کتابسرا.
- گوشه‌گیر، علاءالدین (۱۳۷۷). کشا یا نبرد کبوترباز. تهران: نشر معین، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- لوتولیه، دومینیک (۱۳۷۹). «گونه‌شناسی ناحیه‌ای و معماری کبوترخان در فرانسه». ترجمه نصرالله عسکری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. ش ۵۶ و ۵۷.
- لوونتال، دیوید (۱۳۷۷). «چشم‌انداز فرهنگی». ماهنامه پیام یونسکو (سازمان تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد). ش ۳۲۸.
- مایورزاراگوزا، فدریکو (۱۳۶۷). «میراثی برای همه». ماهنامه پیام یونسکو (سازمان تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد). ش ۲۱۹.
- مجموعه آثار معماری سنتی ایران، دوران اسلامی (۱۳۷۴). سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

- محمودیان، سیدمحمد (۱۳۷۶). «برج‌های کبوتر در اصفهان». وقف میراث جاویدان. ش ۳ و ۴.
- محمودیان، سیدمحمد؛ چیت‌ساز، علی (۱۳۷۹). برج‌های کبوتر اصفهان. اصفهان: نشر گل‌ها.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). نزهة القلوب. به تصحیح و کوشش گای سیراغ. تهران: دنیای کتاب.
- مشیری، محمد (۱۳۶۰). کبوتر. از مجموعه دانشتنی‌های نوجوانان. چ ۲. تهران: اشرفی.
- مفخم پایان، لطف‌الله (۱۳۳۹). فرهنگ آبادی‌های ایران. تهران: امیرکبیر.
- مقدس، احسان (۱۳۸۲). پرورش و بیماری‌های کبوتر. چ ۲. تهران: پرتو واقعه.
- منجم یزدی، ملا جلال‌الدین (۱۳۶۶). تاریخ عباسی. به کوشش سیف‌الله وحیدنیا. تهران: وحید.
- «میراث جهانی چیست» (۱۳۷۷). ماهنامه پیام یونسکو (سازمان تربیتی، علمی و فرهنگی ملل متحد). ش ۳۲۸.
- ناظم الاطباء (۱۳۴۳). فرهنگ نفیسی. ج ۴. تهران: خیام.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۳۵۵). صحاح‌الفرس. به کوشش عبدالعلی طاعتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۵۱). تاریخ بخارا. ترجمه ابونصر احمد بن نصرالقبادی. به تصحیح و تحشیه مدرس رضوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ویلز (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش (سفرنامه دکتر ویلز). ترجمه غلامحسین قراگوزلو. تهران: اقبال.
- هادی‌زاده کاخکی، سعید (۱۳۸۱). «تعامل با طبیعت، طراحی باغ کبوترخانه در پارک جمشیدیه تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری. تهران: دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- هروی، قاسم بن یوسف ابونصر (۱۳۴۶). ارشاد‌الزراعه. به اهتمام محمد مشیری. تهران: دانشگاه تهران.

- هولتسر، ارنست (۱۳۵۵). ایران در یکصد و سیزده سال پیش (بخش اصفهان). ترجمه محمد عاصمی. انتشارات وزارت فرهنگ و هنر - مرکز مردم‌شناسی ایران.

مآخذ تصاویر

- بایاش، آلن (۱۳۷۴). اصفهان، مجموعه آثار آبرنگ آلن بایاش. تهران: فرهنگسرا. تصویر ۱۴.
- فرهادی، مرتضی (۱۳۷۲ الف). نگاهی به اهمیت و پیمانه کبوترخانه‌های ایران. جشنواره هنری ادبی روستا. تصویر ۱۸، ص ۵۱؛ تصویر ۲۱، ص ۲۳.
- ——— (۱۳۷۲ ب). «نیم نگاهی به کبوترخانه‌های ایران». ایران زمین. ش ۴۵. ص ۴۰-۵۳، تصویر ۱۱، ص ۵۱؛ تصویر ۱۲، ص ۵۳.
- گوشه‌گیر، علاءالدین (۱۳۷۷). کشا یا نبرد کبوترباز. تهران: نشر معین، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران. تصویر ۵، ص ۱۲۰.
- مجموعه آثار معماری سنتی ایران، دوران اسلامی (۱۳۷۴). سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح. تصویر ۷.
- محمودیان، سیدمحمد؛ چیت‌ساز، علی (۱۳۷۹). برج‌های کبوتر اصفهان. اصفهان: نشر گل‌ها. تصویر ۱۶، ص ۴۰-۴۱؛ تصویر ۱۷، ص ۴۶؛ تصویر ۱۵، ص ۶۳.
- مقدس، احسان (۱۳۸۲). پرورش و بیماری‌های کبوتر. ج ۲. تهران: انتشارات پرتو واقعه. تصویر ۲، ص ۱۵۵؛ تصویر ۶، ص ۱۵۳.
- هادی‌زاده کاخکی، سعید (۱۳۸۱). «تعامل با طبیعت، طراحی باغ کبوترخانه در پارک جمشیدیه تهران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری. تهران: دانشکده هنرهای زیبا - دانشگاه تهران. بقیه تصاویر.

مجموعه از ایران چه می دانم؟

دفتر پژوهشهای فرهنگی منتشر کرده است:

۱. گستره فرهنگی و مرزهای تاریخی ایران زمین
ناصر تکمیل همایون
۲. جزیره قشم:
صدف ناشکافته خلیج فارس
علی بلوکاشی
۳. تخت جمشید
حسین سلطانزاده
۴. آپسکون یا جزیره آشوراده
ناصر تکمیل همایون
۵. قالی شویان: مناسک نمادین
قالی شویی در مشهد اردهال
علی بلوکاشی
۶. سرگذشت دریای مازندران
ناصر تکمیل همایون
۷. نوروز: جشن نوزایی آفرینش
علی بلوکاشی
۸. فرش ایران
فضل الله حشمتی رضوی
۹. کتیبه های ایران باستان
محمدتقی راشد محصل
۱۰. خلیج فارس
ناصر تکمیل همایون
۱۱. بازارهای ایرانی
حسین سلطانزاده
۱۲. سینمای ایران
محمد تهامی نژاد
۱۳. مرزهای ایران در دوره معاصر
ناصر تکمیل همایون
۱۴. بانک و بانکداری در ایران
منیژه ربیعی رودسری
۱۵. سامانیان: دوره شکوفایی فرهنگ ایرانی - اسلامی
محمد رضا ناجی
۱۶. مازندران:
حسین نوربخش
۱۷. کلیساهای ارامنه ایران
لینا ملکمیان
۱۸. نخلگردانی: نمایش تمثیلی از جاودانگی حیات شهیدان
علی بلوکاشی
۱۹. گاه شماری ایرانی
مولایی اکرمی
۲۰. لارستان
محمدباقر وثوقی
۲۱. شیخ بهایی
محسن دامادی
۲۲. ایرانیان ارمنی
آندرانیک هویان
۲۳. تنگه هرمز
غلامرضا زعیمی
۲۴. راه و راه سازی در ایران
منوچهر احتشامی
۲۵. تاریخ ایران در یک نگاه
ناصر تکمیل همایون
۲۶. دادرسی و نظام قضایی در ایران
سیدحسن امین
۲۷. نادرشاه افشار
رضا شعبانی
۲۸. نهضت جنگل: زمینه های اجتماعی
شاپور رواسانی
۲۹. اردبیل
داریوش به آذین
۳۰. کوروش کبیر
رضا شعبانی
۳۱. جامعه ایلی در ایران
علی بلوکاشی
۳۲. دریانوردی در ایران
حسین نوربخش

۳۳. زبان و ادبیات ایران باستان
زهره زرشناس
۳۴. زرتشتیان
کتابون مزداپور
۳۵. ایران باستان
نادر میرسعیدی
۳۶. بنادر ایران در خلیج فارس
حسین نوربخش
۳۷. راه آهن در ایران
منوچهر احتشامی
۳۸. ایرانیان آشوری و کلدانی
ژاسنت صلیبی
۳۹. اوستا: «ستایش‌نامه راستی و پاکی»
محمدتقی راشد محصل
۴۰. داریوش بزرگ
رضا شعبانی
۴۱. نظامی گنج‌های
بهروز ثروتیان
۴۲. خسرو و شیرین
بهروز ثروتیان
۴۳. پوشاک ایرانیان
پیمان متین
۴۴. عین القضاة همدانی
هاشم بناءپور
۴۵. تهران
ناصر تکمیل همایون
۴۶. جشن‌های ایرانیان
عسکر بهرامی
۴۷. تقسیمات کشوری ایران
بهرام امیراحمدیان
۴۸. تیموریان
غلامرضا امیرخانی
۴۹. بروجرд
غلامرضا عزیزی
۵۰. خوارزم
ناصر تکمیل همایون
۵۱. هنر قلمزنی در ایران
منوچهر حمزه‌لو
۵۲. فوتیال در ایران
حسین محمدنبی
۵۳. تئاتر در ایران
بهروز غریب‌پور
۵۴. آیین جوانمردی
مهران افشاری
۵۵. دانشنامه‌های ایران
مهناز مقدسی
۵۶. خوش‌نویسی در ایران
لیلی برات‌زاده
۵۷. ماهان
محمدعلی گلاب‌زاده
۵۸. فرایند تکوین حماسه ایران
جلیل دوستخواه
۵۹. قحطی‌های ایران
احمد کتابی
۶۰. دانشگاه گندی شاپور
ناصر تکمیل همایون
۶۱. شناخت‌نامه فردوسی و شاهنامه
جلیل دوستخواه
۶۲. مازلیک
عادل ابراهیمی لویه
۶۳. میراث طبیعی ایران
سام خسروی فرد
۶۴. میراث ادبی و روایی در ایران باستان
زهره زرشناس
۶۵. کریم‌خان زند
رضا شعبانی
۶۶. نهاوند
حسین زرینی
۶۷. دیوان استیفا
سیدحسن امین
۶۸. کشمیر
ابوالقاسم رادفر
۶۹. لیلی و مجنون
بهروز ثروتیان
۷۰. آموزش و پرورش در ایران
ناصر تکمیل همایون

What do I know about Iran? / 71

تبرستان
www.tabarestan.info

Pigeon Towers

Saeed Hadizadeh Kakhki

Cultural Research Bureau

سعید هادی زاده کاخکی

وی در سال ۱۳۵۳ در تربت حیدریه متولد شد. کارشناسی ارشد را در رشته معماری با پژوهش درباره کبوترخانه‌ها در سال ۱۳۸۱ در دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران به پایان رساند. تألیف چندین مقاله در زمینه معماری و همکاری در تدوین کتاب معماری بندر لافتگان فعالیت‌های علمی او است. هادی زاده کاخکی چندین طرح پژوهشی نیز انجام داده است. که ارائه اسناد و گزارش‌هایش بیش از ۵۰ بروج کبوتر برای ثبت در فهرست آثار ملی کشور از آن جمله است.

Saeed Hadizadeh Kakhki

Was born in 1974 in Torbate Heydariyeh. He presented his architectural master's thesis on typology of pigeon towers and received his degree from Tehran University's Faculty of Fine Arts in 2002. Kakhaki has authored several articles and contributed to a book titled Architecture of Bander (port) Laff, as well as research projects on fifty pigeon towers registered with National Heritage Department.

